

मानवका लागि मानवअधिकार
मानवअधिकारका लागि उपयुक्त संस्कृति

प्राची

संचेतना दैमासिक
पूर्णाङ्क १०
साउन २०७३

मानव अधिकार, मानवीय कानून
भन्ने विषय कुनै एउटा राष्ट्रको
सीमा क्षेत्रभित्र सीमित छैन
- सूर्यकिरण गुरुङ

मूल्य : रु. २०।-

उत्पीडित तथा सीमान्तकृत समुदायको दृष्टिमा
विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा (यूपीआर) २०१५

अनुसन्धानकर्ताहरू

विद्यार्थीहरू

विद्वत वर्ग

कार्यकर्ताहरू

इन्सेक पुस्तकालयको प्रयोग गरौं।

मानवअधिकारसम्बन्धी सूचना र जानकारीका लागि

पुस्तकालयमा उपलब्ध मानवअधिकारसँग सम्बन्धित पुस्तक तथा प्रकाशनहरू

- बालअधिकार
- महिला अधिकार
- कानून, अधिकार र राजनीति
- द्वन्द्व र शान्ति अध्ययन
- समाजशास्त्र
- सञ्चार
- अर्थशास्त्र
- पत्रपत्रिकाहरू
- प्रतिवेदनहरू
- फोटोहरू
- भिडियो क्लिप्सहरू

सुविधाहरू

○ फोटोकपी ○ इन्टरनेट ○ कम्प्युटर

मानवअधिकारसम्बन्धी
राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय
समाचारपत्र, जर्नल

मानवअधिकार र सामाजिक न्यायका निमित्त

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) द्वारा प्रकाशित

पत्र मञ्जुषा : २७२६ काठमाडौं

टेलिफोन : ४२७८७७०, फ्याक्स : ४२७०५५९, इमेल : prachi@insec.org.np

वेबसाइट : www.inse.org.np; www.inseconline.org

मानवका लागि मानवअधिकार
मानवअधिकारका लागि उपयुक्त संस्कृति

प्राची

संचेतना द्वैमासिक

वर्ष १० पूर्णाङ्क १० साउन २०७३

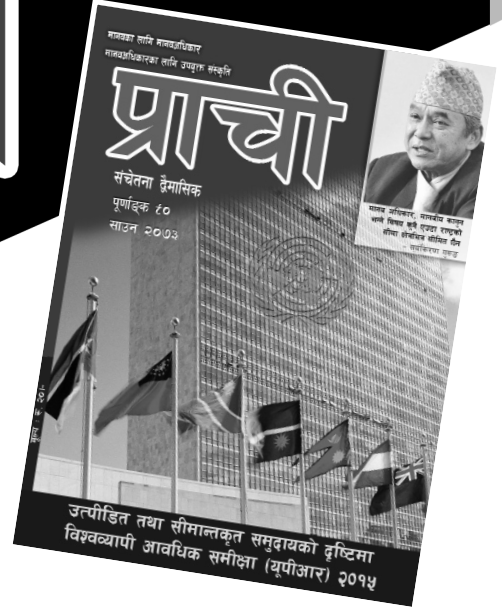
संस्थापक
सुशील-प्रकाश

सल्लाहकार
शुभोधराज प्याकुरेल
विजयराज गौतम

सम्पादक
मदन पौडेल

व्यवस्थापन
शैलेश शर्मा

मुद्रण
भेराइटी अफसेट प्रेस
काठमाडौं

- ▶ उत्पीडित तथा सीमान्तकृत समुदायको दृष्टिमा विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा (यूपीआर) २०१५/ डा. यामबहादुर किसान ७
- ▶ मानव अधिकारको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा (यूपीआर) २०१५ मा नेपाललाई प्राप्त सुभावहरू/ सम्झा श्रेष्ठ १२
- ▶ सङ्क्रमणकालीन न्यायको भविष्य/ शोभाकर बुढाथोकी १५
- ▶ ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था /अधिवक्ता, टीकाध्वज खड्का २०
- ▶ नयाँ संविधानमा भाषिक अधिकारको बहस/ कृष्णराज सर्वहारी २५
- ▶ मुक्त कमैया पुनर्स्थापनाका सवालहरू/ सुशील चौधरी २८
- ▶ न्याय नपाए सङ्क्रमणकालीन मुद्दाको अन्तर्राष्ट्रियकरण / बसन्त गौतम ३१
- ▶ पुस्तक समीक्षा/ गीता माली ३३
- ▶ लघुकथा/ श्याम कार्की ३४
- ▶ कविता/ आत्माराम शर्मा पुडासैनी ३४
- ▶ अन्तर्वार्ता/ सूर्यकिरण गुरुङ ३५

नियमित स्तम्भ

- ▶ यथावत २
- ▶ सम्पादकीय ३
- ▶ इतिहासको पानाबाट ४
- ▶ सामयिक ५

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) द्वारा प्रकाशित

पत्र मञ्जुषा : २७२६ काठमाडौं, टेलिफोन : ४२७८७७०, फ्याक्स : ४२७०५५१,
इमेल : prachi@insec.org.np, वेबसाइट : www.inse.org.np; www.inseconline.org

कानुन व्यवसायीहरूले निष्ठा छोडेर सम्पत्तिका लागि मरिहत्ते गर्दा वकालत पेशा नै बदनाम भयो ।

सुशीला कार्की, प्रधानन्यायाधीश
हिमालय टाइम्स दैनिक, २०७३ साउन २८

सबै दलको सहमतिमा मात्र संविधान संशोधन गर्न सकिन्छ । संविधान संशोधन गरेर मात्र सबै पक्षका असहमति र असन्तुष्टिलाई सम्बोधन गर्न सकिन्छ । असहमतिका बुँदामा संशोधन गर्न सक्ने भए पनि एकै पटक फू मन्तर गरेजस्तो हुँदैन ।

ओनसरी घर्ती, सभामुख
नयाँ पत्रिका दैनिक, २०७३ साउन २८

सङ्घीयतालाई पूर्णता दिन र यसका लागि राज्यका निकाय, प्रदेश तथा स्थानीय निकायको निर्वाचन समयमा गरेर सङ्घीयतालाई संस्थागत गर्न मुख्य चार राजनीतिक दलबीच मतैक्य हुनुको विकल्प छैन । तर, सत्तारूढ दल त्यसबाट भाग्न खोज्दै छन् ।

माधवकुमार नेपाल, पूर्व प्रधानमन्त्री एवम् एमाले वरिष्ठ नेता
नयाँ पत्रिका दैनिक, २०७३ साउन ३१

२०७४ माघ ७ गतेभित्र संविधान कार्यान्वयन हुनैपर्छ । संविधानले अर्को विकल्प दिएको छैन । र, २०७४ माघ ७ गतेभित्र संविधान कार्यान्वयन भइसक्नुपर्छ भन्ने कुरा सिङ्गो संविधानसभाले गरेको हो । यसमा अहिलेको संसदमा रहेका सम्पूर्ण राजनीतिक दलहरूको प्रतिबद्धता छ । कुनै पनि बहानामा दायाँबायाँ गर्न मिल्दैन ।

सुवासचन्द्र नेम्वाङ, पूर्व सभामुख
दृष्टि साप्ताहिक, २०७३ साउन २५

कार्टून

सामार : <http://www.baahrakhari.com>
राजेश के.सी.

प्रिय पाठक !

तपाईंलाई प्राचीको यो अङ्क कस्तो लाग्यो ?
प्राचीमा कस्ता सामग्री आऊन् भन्ने तपाईंको अपेक्षा छ ?
कृपया प्रतिक्रिया लेख्न नभुल्नु होला ।
email : prachi@insec.org.np

सम्पादक

मानव अधिकार

कार्ययोजनाको प्रभावकारिता

नेपाल सरकारले चौथो पञ्चवर्षीय मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना तर्जुमा गरी लागू गरेको दुई वर्ष पूरा भएको छ । कार्ययोजनामा कानूनको शासनलाई प्रत्याभूत गर्न, सबै नागरिकलाई आधारभूत मानव अधिकारको सुनिश्चितता प्रदान गर्न र मुलुकमा मानव अधिकार संस्कृतिको विकास गर्नमा सहयोग पुऱ्याउने सरकारको लक्ष्य छ । संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सन् १९९३ मा भियनामा सम्पन्न मानव अधिकारसम्बन्धी विश्व सम्मेलनले प्रत्येक सदस्य राष्ट्रले मानव अधिकार संरक्षण तथा प्रवर्धनका लागि राष्ट्रिय कार्ययोजना बनाई लागू गर्न आह्वान गरेको थियो । सो आह्वानअनुरूप नेपाल सरकारले २०६१ सालदेखि २०७० सालसम्म त्रिवर्षीय राष्ट्रिय मानव अधिकार कार्ययोजना ल्याएको थियो । तर, २०७१ बाट सरकारले पञ्चवर्षीय कार्ययोजना ल्याएको हो । कार्ययोजनाले शिक्षा, स्वास्थ्य, श्रम तथा रोजगार, खाद्य सुरक्षा, समावेशी विकास, महिला, अपाङ्गता, ज्येष्ठ नागरिक, बालबालिका, आवास, कारागार सुधार, द्वन्द्वपीडितलगायतका १८ ओटा क्षेत्रलाई प्राथमिकता दिइएको छ । साथै सरकारले मानव अधिकारलाई संरक्षण तथा सहयोग पुऱ्ने गरी प्राय सबै मन्त्रालय र निकायअन्तर्गत ५१ वटा नीति निर्माण गरी कार्यान्वयन गरिसकेको छ । प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालय अन्तर्गतको यस कार्ययोजनाले सम्बन्धित निकायबाट प्रगति विवरण नियमित र अनिवार्य रूपमा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयमा पठाउने र नियमित रूपमा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयले अनुगमन गर्ने र गराउने व्यवस्था गरेको छ ।

कार्ययोजनामा तीन वर्षभित्र विद्यालय शिक्षाको पाठ्यक्रममा मानव अधिकार शिक्षा समावेश गर्ने योजनासहित विभिन्न कार्यक्रमहरू समेटिएका छन् । कार्ययोजनामा मानव अधिकारको संरक्षण र प्रवर्धनको लागि पाँच वर्षभित्र गर्ने कामको योजना समावेश गरिएको छ ।

कार्ययोजनामा दुई वर्षभित्र मानव अधिकारसँग सम्बन्धित नयाँ कानूनको निर्माण र मौजुदा कानूनमा पुनरावलोकन गर्ने, तीन वर्षभित्र पूर्ण सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्था गर्ने, तीन वर्ष भित्र सार्वजनिक यातायातलाई व्यवस्थित गर्ने लगायतका योजना समेटिएका छन् । यस्तै मानसिक रोगी बन्दी तथा कैदीहरूका लागि मानसिक उपचारको विशेष सुविधा भएको थुनुवा कक्ष पाँच वर्षभित्र निर्माण गर्ने, पाँच वर्षभित्र बाँकेमा खुल्ला कारागार बनाउने, तीन वर्षभित्र हरेक विकास क्षेत्रमा बाल सुधारगृह निर्माण गर्ने, पाँच वर्षभित्र महिला बन्दीहरूको लागि बन्दीगृहमा छुट्टै महिला ब्लक निर्माण गर्ने, पाँच वर्षभित्र महिलाविरुद्धका सामाजिक र साँस्कृतिक कुप्रथामा आधारित विभेद र हिंसाको अन्त्य गर्ने र तीन वर्षभित्र सबै प्रकारका बाँधाश्रमको उन्मूलन गर्ने प्रतिवद्धता जनाइएको छ ।

यसैगरी, तीन वर्षभित्र गरिब घरपरिवार पहिचान गरी परिचयपत्र वितरण गर्ने, दुई वर्षभित्र जग्गाको द्वैध स्वामित्व अन्त्य गर्ने, तीन वर्षभित्र सिंहदरबार परिसरभित्रका सरकारी भवनहरूलाई अपाङ्गमैत्री बनाउने पञ्चवर्षीय मानव अधिकार कार्ययोजनामा उल्लेख छ । यस्तै पहाडी तथा अति दुर्गम हिमाली २२ जिल्ला र अन्य सुगम जिल्लाहरूमा आयोजित युक्त नूनको सरल र सर्वसुलभ आपूर्ति गर्ने र पहाडी तथा अतिदुर्गम हिमाली ३० जिल्लाका जनतालाई गुणस्तर तथा सुपथ मूल्यमा खाद्यान्न उपलब्ध गराउने उल्लेख छ ।

राष्ट्रिय कार्ययोजना लागू गरेपछि कार्यान्वयनमा ल्याइएका सरकारी कार्यक्रमहरूका कारण मातृ र शिशु मृत्युदरमा गिरावट आएको, औसत आयु बढेको, सार्वजनिक सेवामा सीमान्तकृत वर्ग तथा समुदायहरूको पहुँच वृद्धि भएको विशेषगरी शिक्षा, स्वास्थ्य र खाद्य अधिकारका विषयमा मानव अधिकारको ख्याल गर्ने परिपाटी स्थापित हुँदै गएको पाइएको, कार्ययोजनाले महिला तथा बालबालिकाको अधिकार सुनिश्चितताका लागि आवश्यक पहल भएको, जोखिममा परेका समूहको अधिकार स्थापित गर्न आवश्यक पहल भएको, सरकारका संयन्त्रहरू मानव अधिकारमैत्री बन्दै गएको सरकारी प्रतिवेदनमा बताइएको छ ।

सरकारी कार्ययोजनामा उल्लेख गरिएका प्रतिवद्धताका बीच मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्द्धनका सन्दर्भमा उल्लेख्य कार्य भएका छैनन् । देशभरका कारागारमा क्षमताभन्दा बढी कैदी बन्दीहरू राखिनुले उनीहरूको दैनन्दिन कष्टपूर्ण भएको छ । कारागारमा खानेपानी, शौचालय तथा सुत्ने ठाउँको अभाव रहँदै आएको छ । राष्ट्रिय कार्ययोजनाका व्यक्त प्रतिवद्धताका बावजुद महिला माथि हुने हिंसा न्यूनिकरणका सवालमा खासै उपलब्धिमुलक कामहरू हुन सकेको पाइँदैन । घरेलु हिंसासम्बन्धी ऐनमा प्रभावकारी सुधारहरू नगरिँदा पीडित महिलाले न्याय पाउन सकेका छैनन् भने हिंसा पीडित महिलाको पुर्नस्थापनाका सवाल ज्यूँका त्यूँ नै छन् ।

प्रमुख जिल्ला अधिकारी संयोजक तथा अन्य कार्यालयका सरकारी अधिकारीसहित ११ सदस्यीय कार्ययोजना अनुगमन समिति रहने व्यवस्था छ । तर देशका कतिपय जिल्लामा यसको बैठक समेत बसेको छैन । कार्ययोजनाअनुसार कम्तीमा तीन महिनामा एकपटक बैठक बसी कार्ययोजना निर्माण र त्यसको कार्यान्वयन तथा अनुगमन गर्ने व्यवस्था छ । कार्ययोजनाको अनुगमन गर्ने जिम्मेवारी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको हुने उल्लेख छ । मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना लागू गर्न सरकोकारवाला सबैको दायित्व हो । कार्ययोजनामा उल्लेख भएका विषयहरूको प्रचार प्रसार गर्न र लागू गर्न सम्बन्धित निकायको ध्यान जानसके कार्ययोजनाले सार्थकता पाउने थियो ।

घोषणा त भयो कार्यान्वयन कसरी ?

के छ श्री ५ को सरकारको निर्णयमा ?

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ तथा प्रचलित कानूनले मानिसलाई बेचबिखन गर्न, दास तुल्याउन, बाँधा बनाउन वा कुनै किसिमले निजको इच्छाविरुद्ध काम गराउन पूर्णतः निषेध गरिएको र प्रचलित कानून मुलुकी ऐनको जीउ मास्ने बेच्नेको महलले त्यस्तो कुनै पनि काम कारवाहीलाई दण्डनीयसमेत घोषित गर्दै तीन वर्षदेखि १० वर्षसम्मको कैदको सजाय हुने व्यवस्था भए पनि अधिराज्यका केही भागहरूमा कमैया प्रथाको नाममा आज पनि कमैयाको रूपमा असहाय तथा अशिक्षित श्रमिकहरूलाई काममा लगाई शोषण गर्ने सामन्ती परिपाटी कायमै रहेको छ। यसै सन्दर्भमा श्री ५ को सरकार मन्त्रपरिषदले आजको मिति (२०५७ साल साउन २ गते) देखि नेपाल अधिराज्यभर कुनै पनि क्षेत्र वा भागमा कमैयाको नामबाट प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष वा कुनै तरिकाले काममा लगाउन पूर्णतः निषेध र गैरकानुनी घोषित गरेको छ। कमैया श्रमिकका रूपमा काम गर्न बाध्य बनाएको व्यक्तिले आजकै मितिदेखि कमैया श्रमिकबाट स्वतः छुटकारा पाउने छ। 'कमैया बाँधा वा त्यस्तो कुनै पनि नामबाट लिखित वा मौखिक रूपमा प्रचलित कानून विपरित साविकमा कुनै पनि कमैया वा निजको परिवारको कुनै सदस्यसँग श्रम गराउने वा त्यस्तै कुनै प्रयोजनका लागि कुनै सम्झौता लिखितम् गराएको भए सो समेत

आजकै मितिदेखि अमान्य तथा दण्डनीय हुने कुरासमेत घोषणा गरेको छ।' उक्त निर्णयमा स्पष्ट गरिएको छ।

निर्णयमा भनिएको छ- 'कमैया श्रमबाट आजका मितिदेखि छुटकारा पाएको कमैया श्रमिकले ऋणदातालाई बाँकी रहेको कुनै पनि रकम तिर्न, बुझाउन पर्ने छैन। प्रचलित कानून तथा घोषित नीतिको विपरित कसैले काम गरे गराएमा कडा तथा प्रभावकारी कानुनी कारवाहीसमेत गरिनेछ।'

कसरी उठ्यो कमैया मुक्तिको प्रश्न

वि.सं. १९८२ वैशाख १ गतेदेखि लागु हुने गरी तत्कालीन राणा प्रधानमन्त्री श्री ३ चन्द्र शमशेरले वि.सं. १९८१ मङ्सिरमा दासदासी प्रथाको मोचनको घोषणा गरेका थिए। तर, अन्त्य गरिएको भनिएको सोही दास प्रथाको अवशेषको रूपमा पश्चिम नेपालका केही जिल्लाहरूमा कमैया समस्या रहँदै आइरहेको थियो। ३० वर्षे पञ्चायतमा कमैया सम्बन्धी कुनै मुद्दा नै बनेन। २०४६ सालको सफल जनआन्दोलनपछि स्थापित बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्था अन्तर्गतको प्रथम आम निर्वाचनसम्म र त्यसको केही पछिसम्म पनि कमैयाको वास्तविकतालाई सबैले स्वीकार गरेका थिएनन्। प्रजातन्त्रको पुनःस्थापनापछि अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) ले सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक अधिकारहरूलाई बढी महत्व दिँदै आएको

थियो। यही क्रममा २०५० सालमा इन्सेकका तत्कालीन अध्यक्ष सुशील प्याकुरेलले यस प्रथाको अन्त्यको लागि सर्वोच्च अदालतमा मुद्दा दायर गर्नु भएको थियो। बाँधा श्रम प्रणाली उन्मूलन गर्ने प्रयोजनको लागि कार्यपालिकालाई कानून बनाउन निर्देशन सहितको परमादेश जारी गरी पाँउ भनी दिइएको उक्त रिट २०५५ सालमा अदालतले खारेज गरेको थियो। तर, अदालतले खारेज गरेको भए पनि सो रिटको सार्थकता र उक्त समस्या रहेको तथ्य हालको निर्णयले स्पष्ट भएको छ। यहि अभियान अन्तरगत २०४८ सालमा कमैया प्रथाको बारेमा बर्दिया, कैलाली र कञ्चनपुरमा एक सर्वेक्षण गर्‍यो। उक्त अध्ययनको आधारमा नेपालमा कमैया प्रथाभित्र बाँधापन कायम छ भन्ने पुष्टि भएको थियो। २०४९ सालमा इन्सेकद्वारा प्रकाशन गरिएको 'नेपालमा कमैया प्रथाभित्र बाँधा मजदुर प्रतिवेदन कमैया र बाँधाश्रम क्षेत्रमा थप अनुसन्धान र अन्य कार्यहरूका लागि सरकारी तथा गैरसरकारी निकायको लागि आधार पुस्तक बन्न पुग्यो। र, राजनीतिक पार्टीहरूले आफ्नो घोषणापत्र तथा सरकारले नीति तथा कार्यक्रममा कमैया प्रथा सामाधान गर्ने प्रतिबद्धताहरू जाहेर गर्न थाले।

(२०५७ साल साउनमा प्रकाशित प्राचीको पेज नं २८ र २९- घोषणा त भयो कार्यान्वयन कसरी ? कृष्ण गौतमको आलेख)

सम्पादकज्यू

प्राचीको वैशाख अङ्क पढेपछि केही प्रतिक्रिया लेख्न मन लाग्यो। वैशाख अङ्कमा प्रकाशित नेपालको संविधानको मौलिक हकका बारेमा मसिनो गरी केलाएर प्रस्तुत गरेबाट नयाँ संविधान साँच्चै अधिकारमैत्री रहेछ भन्ने कुरा प्रष्ट भयो। रेडियो, टिभीमा केही व्यक्तिको भनेजस्तो अधिकार नभएको संविधान भन्ने कुरा धेरैलाई लागेको हुनसक्छ। मलाई पनि अधिकार नभएको संविधान जस्तो लाग्थ्यो। जब प्राचीको यो अङ्क पढेँ तब मलाई लाग्यो कि संविधानमा अधिकार धेरै छ। जुन अधिकार हाम्रो देशमा प्राप्त गर्न कठिन छ। आन्दोलन गर्नेले अधिकार बढी भयो प्राप्त गर्न कठिन छ भनेको भए म पनि सँगै आन्दोलनमा लाग्थेँ होला। तर, यहाँ

पाठक पत्र

त संविधानमा भएको अधिकारलाई छैन भनेर भ्रम छुने काम भइरहेको छ।

सुबोधराज प्याकुरेलले लेख्नु भएको मौलिक हकहरूको प्रगतिशील प्राप्ति शीर्षकको लेखमा पछाडि कुनै जात वा समुदाय मात्रै पर्दैन। पछाडि त भूगोल पर्छ भनेबाट म थप हौसिएको छु। साँच्चै कति राम्रो विश्लेषण छ। मधेसीलाई हेपियो भनेको तराईको भूगोलमा कम दृष्टि परेको हुन सक्छ। कर्णालीका बाहुन क्षेत्री हेपिएका पनि जात हेपिएका होइन भूगोल नै हेपिएको हो। तसर्थ भूगोलमा विकास केन्द्रित गरौं। जातका लागि केही आरक्षण आवश्यक होला तर भूगोललाई कहिले पनि नबिसौं।

अधिवक्ता तेजमान श्रेष्ठले लेख्नुभएको लेखमा मौलिक हकका बारेमा मिहिन ढङ्गले विश्लेषण गरिएको छ। यसबाट संविधानको भाग ३ मा भएका मौलिक हकहरूका बारेमा स्पष्टता ल्याएको छ। मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको व्यवस्थासँग वा अन्य अभ्याससँग समेत मौलिक हकलाई लिएर गरिएको विश्लेषणले संविधान विभेदकारी छ भन्नेलाई चोटिलो प्रहार गरेको छ। आगामी अङ्कहरूमा पनि संविधानमा भएका विशेषताका बारेमा थप चर्चा गर्नुहुने आशा गरेको छु।

श्यामबहादुर तामाङ
ललितपुर

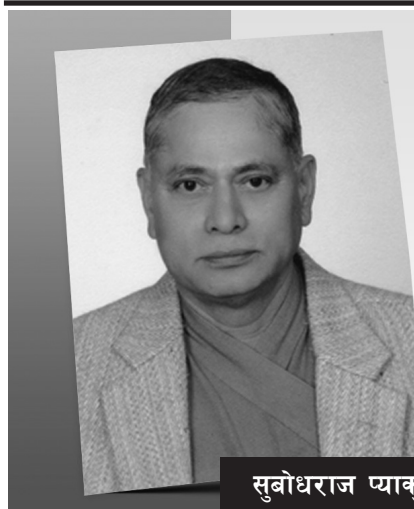
दम्भको ओखती हुँदैन

हामी सङ्क्रमणकालीन समयको सन्धिकालमा छौं। जानियो भने हामीले विश्वलाई उदाहरण हुने गरी सुस्पष्ट मार्गचित्रसहित सङ्क्रमणकाल पार लगाउने छौं। जानिएन भने घाँटी घाँटी आइसकेको सफलतालाई फेरि अनिश्चयमा भान्नेछौं। कसैले औंला ठड्याउन नहुने, कानून, विधि र प्रक्रिया मान्ने नपर्ने दम्भ मात्र सङ्क्रमणकालको समाधानमा सदृश्य देखिएको बाधा हो।

नेपाल विविधताको देश हो। कुनै एक गाउँ समेत एकलजातीय पूर्ण बहुमतको पाउन गाह्रो छ। जनताले कहिले पनि जातिवादमा आधारित भएर नेता चुनेका छैनन्। हाम्रो धर्म, परम्परा सबै विविध आस्थामा सम्मिलन भएर विकसित भएका छन्। अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले सामाजिक समुदायको कुरा गर्छ। हाम्रो सामाजिक बनौट विविध समुदायको सम्मिलनले निर्माण भएको छ। मष्ट पूजा गर्नेदेखि रातो टिका लगाउनेसम्म एकै सामुदायिक समाजका रूपमा रहेका छन्। मिलिजुली, आदरार्थी शब्दले एकअर्कालाई सम्बोधन गर्छन्। हेपेर बोलिने शब्द पनि सस्नेह प्रकट गरिन्छ। समाज विकासको सिद्धान्तले भन्छ मानिस रहँदा बस्दा अन्तरघुलन हुँदै गएर समप्रकारको सामाजिक समुदायमा रूपान्तरित हुन्छ।

कानून, संरचना र प्रशासनिक रचनाका हिसाबले नेपाल विश्वको पुरातन देश हो। शासकको एकल नियन्त्रणमा सदियौं चलेको भएता पनि गाथगादी ताकेको आरोप बाहेक अन्य आरोपमा मृत्युदण्डको विरलै प्रयोग भएको देश मध्ये नेपाल पर्दोरहेछ। सामुदायिक भगडा र वैमनथ्य हामी कहाँ रहेन।

२००७ सालको परिवर्तनपछि हामीले विश्व समुदायसमक्ष पहुँच बढायौं। ०४६ को आन्दोलनपछि हाम्रो परिचय सगरमाथा, वीर गोर्खाली भन्दा फराकिलो भयो र हामी विश्व लोकतन्त्र समाजको अभिन्न अङ्ग बन्यौं।

सुबोधराज प्याकुरेल

नेपाल विविधताको देश हो। कुनै एक गाउँसमेत एकलजातीय पूर्ण बहुमतको पाउन गाह्रो छ। जनताले कहिले पनि जातिवादमा आधारित भएर नेता चुनेका छैनन्।

हामीले अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको अधिकतम समर्थन गरिसकेका छौं। संयुक्त राष्ट्रसङ्घमा विभिन्न महासन्धि र विश्वव्यापी आवधिक समीक्षामा हाम्रो अनुकूल उपस्थिति रहेको छ। घरेलु कानूनभन्दा माथि हामीले अन्तर्राष्ट्रिय कानूनलाई राखेका छौं। हाम्रो संविधान, हाम्रा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धता र हाम्रा राजनीतिक दलहरूका विधान कार्यक्रम सबै मानव अधिकार र कानूनको शासनको सिद्धान्त अनुरूपका छन्।

सङ्गठनहरूको सङ्गठन महासङ्गठनको रूपमा राजनीतिक दलहरू हुने गर्छन्। विचार, दर्शन र सिद्धान्तका आधारमा राजनीतिक दलहरूले जनताको अभिमत पाउने गरेका छन्। सम्भावना र स्रोतको प्रचुरता भएर पनि सामाजिक द्वन्द्वलाई वैचारिक एकता र सांस्कृतिक सुधारमार्फत् समाधान गर्ने र जनता बीचको सहकार्य बढाएर समृद्ध मुलुक निर्माण गर्ने अठोट ज्ञान र विज्ञान नभएका नेताहरूका कारण हाम्रो उन्नति 'कुइरोको काग' भएको छ। हतारमा दौडिन खोज्ने कसैलाई लाग्छ कि उनको हातमा सत्ता पुगे 'दिन दुना रात चौगुना' उन्नति हुनेछ। कसैलाई लाग्छ कि जन्मका आधारमा मानिस शासक हुन्छ र असल वा खराब पनि हुन्छ। यी दुवैखाले

मानिसहरूले जानी नजानी समाजमा त्रास, दम्भ र जबरजस्तीको संस्कार रोपिरहेका छन्। समाजमा व्याप्त विभेदकारी चलनलाई सुधार गर्ने जिम्मेवारी भएकाहरू स्वयम् कानून र सामाजिक व्यवहारलाई छ्यासमिस पारेर घृणालाई सङ्गठनको आधार बनाउने गलत र अस्थिर रणनीतिमा लागेका छन्। जबरजस्ती गर्न जान्ने र नश्लीय विभाजनमार्फत् घृणा फैलाउन आतुरहरूले आखिरमा जनमानसको नजरमा आफ्नै नेता र सङ्गठनको तेजोबध गरिरहेका छन्।

नेपाली समाजको सुन्दरता भूकम्प पश्चातको समाजमा देखेर संसारभरिका मानिस चकित परेका थिए। र, उनीहरूले भने- नेपाल जस्तै दुःखमा पनि मुस्कुराउनेहरूको देश हो। द्वन्द्वकालमा एकअर्काबाट पीडित परिवारले समेत चाडवाड, मर्दापर्दा एकअर्कालाई सघाउन छोडेनन्। नेपालीको पहिचान सामूहिक, साभा र इन्द्रेणी स्वरूपको मात्र हुन सक्छ। जन्म वा थरको विभाजन गर्न खोजे नश्लवादमा फसिन्छ र जनताबाट तिरस्कृत होइन्छ। नेपालको जनसङ्ख्याको भन्डै ४० प्रतिशत युवा छन्। ४० लाख भन्दा बढी युवाहरू आप्रवासनमा रहने गरेका हुन्छन्। जहाँ आप्रवासनमा रहेका हुन्छन् त्यहाँ

द्वन्द्वकालमा धेरै अप्रिय घटना भए। रगतमा सौन्दर्य र आतङ्कमा विजय देख्ने उताउलाहरूले उत्पात बिगारे। जनतालाई जात, धर्म, वर्ग लगायत के-के मा विभाजित गरिदिन सकिन्छ गरिदिएर आफ्ना कूकर्मलाई विचार र सङ्गठनको जामा पहिऱ्याउन जानेकाहरूले एकताबाट चुँडिएको समाजमा धीनलाग्दा अपराध गरे।

मिलिजुली बस्छन्। उनीहरू यही समभावका साथ नेपालका आफन्तसँग निरन्तर सम्वादमा छन्। भाइवर मात्रको नेपाली प्रयोगकर्ताको सङ्ख्या १६ लाख नाघेको अनुमान छ। अचेल नौलो मानिसलाई के थरी पर्नु भो ? भनेर सोधिन्छ। के गर्नु हुन्छ ? भनेर चाहिँ सोधिन्छ। अर्थात् अबको युग योग्यताको युग हो। आजको युवा योग्यता बढाउने कुरामा आइपर्ने तगरालाई मात्र विभेदको कारक मान्छ र योग्यतालाई नै पहिचान पनि ठान्छ। नेपालले पनि योग्यता, क्षमता र अवसरको युगमा प्रवेश गरिसकेको कुरा यथार्थ हो। यो चुनौती हो र अवसर पनि। मुलुक त्यस दिशामा अगाडि बढिसक्यो। नबढ्नेहरू यात्रामा छुट्टेवाला मात्र छन्।

द्वन्द्वकालमा धेरै अप्रिय घटना भए। रगतमा सौन्दर्य र आतङ्कमा विजय देख्ने उताउलाहरूले उत्पात बिगारे। जनतालाई जात, धर्म, वर्गलगायत के-के मा विभाजित गरिदिन सकिन्छ गरिदिएर आफ्ना कूकर्मलाई विचार र सङ्गठनको जामा पहिऱ्याउन जानेकाहरूले एकताबाट चुँडिएको समाजमा धीनलाग्दा अपराध गरे।

अब हामीले विगतका अनुभवलाई निष्पक्ष अङ्गीकार गरेर कठोर पाइला चाल्नु जरुरी छ। नेताहरूले आफ्नै बारेमा पहिले

कठोर निर्णय र संयमित व्यवहार दर्शाउने हिम्मत गरे भने हामी सङ्क्रमणकालको चुनौती जित्न सफल हुनेछौं।

सबैले बुझेको कुरा के हो भने सजाय छैन भने अपराध पनि छैन। सत्य स्थापित नभई के, को र कोसँग मेलमिलाप गर्ने ? कानूनको शासन मान्छु भन्नेले मान्नु पर्‍यो कि लोकतन्त्रमा विधिको शासन भनेको संवैधानिक निकायहरूको स्वायत्तता र अधिकार क्षेत्रको सम्मान हो। फौजदारी अपराधमा सत्य प्रमाणित गर्ने क्षेत्राधिकार अदालतको मात्र हो। अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले दण्ड मिनाहाको कुरा मान्न सक्दैन। तर कति दण्ड, कस्तो दण्ड भन्ने कुरा सम्बन्धित राष्ट्रको सार्वभौम अधिकारको कुरा हो। हाम्रो कानूनले चालीस प्रतिशतसम्म दण्ड (कैद) मिनाहाको प्रबन्ध गरेको छ। सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग जस्ता निकायहरू

कानूनको शासन पीडितमुखी हुन्छ। यदि चित्त बुझेन भने पीडित वा पीडक दुवै सामान्य अदालत जान पूर्णतः स्वतन्त्र हुन्छन्। घरेलु प्रक्रिया र न्याय व्यवस्थाले न्याय दिन नसकेको अवस्थामा अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्राधिकार आकर्षित हुन्छ। आजको विश्व यसैगरी अन्तर्राष्ट्रिय न्याय प्रणालीको स्थापनाको यात्रामा साहसिक ढङ्गले अगाडि बढिरहेको छ।

पीडितको सहयोगी मात्र हुन्। आदेशकर्ता बन्न पाउँदैनन्। पीडित, पीडक र समाजले गरेको वाचा र फैसलामा यस्ता आयोगहरू रोहबरमा बसेर सहमति प्रमाणित गर्ने निकाय मात्र हुन्। त्यसैले सत्य स्थापित गर्नुपर्छ। सत्य स्थापित गर्ने काममा सहयोग गर्ने र अपराध स्वीकार गर्ने काम पीडकले गर्नुपर्छ। तत्कालीन परिस्थिति, बाध्यता र भ्रमका वारेमा पीडित, पीडक र समाजका बीच

खुलेर वार्तालाप हुनुपर्छ। पीडितको मर्यादा, सुरक्षा र पहिचानको प्रत्याभूति राज्यका तर्फबाट आयोगले गर्न सक्नुपर्छ। सङ्क्रमणकालीन मामिलामा पीडित, पीडक र समाजको वाचा अनुरूप सत्य आयोगले रोहबरमा प्रमाणित गरेका घटनाहरूमा उल्लेख गरे अनुसार आंशिक वा प्रतिक्रियात्मक सजाय अथवा माफीको निरूपण गर्ने अधिकार दिने कानून र उक्त कानूनको प्रयोग गर्ने अख्तियारी प्राप्त विशेष अदालतको गठन यसका लागि पूर्वशर्त हुन्। गम्भीर अपराध बाहेकका मामिलामा सार्वजनिक रूपमा विशेष अदालतको खुला इजलास बस्ने, त्यहाँ सत्य निरूपण आयोगको प्रतिवेदन र सिफारिस पेश गर्ने र केही घण्टाको स्वीकारोक्ति र माफी कार्यक्रमपश्चात् अदालतको फैसला सुनाउने गरी समाधान गर्न सकिने खालका सामान्य घटनाहरू भरमार छन्। अर्थात् मुलतः मेलमिलापबाट टुङ्गिने घटनाहरू धेरै छन्। केही घटनामा कारागारमा बसेर माफीको निवेदन दिएर मुक्ति पाउने हुनसक्छ। थोरै घटना छन् जसमा पूर्ण कारवाही गर्नेपर्ने हुनसक्छ। त्यसमा आम रूपमा त्यस्ता घटना छन् जो द्वन्द्वरत पक्षको आधिकारिक चाहना भन्दा व्यक्ति विशेषको उताउलोपन वा निजी स्वार्थका कारण घटाइएको थियो। संसारमा नौलो नजिर स्थापना गर्नसक्ने यो अवसर हामीले गुमाउनु हुँदैन।

कानूनको शासन पीडितमुखी हुन्छ। यदि चित्त बुझेन भने पीडित वा पीडक दुवै सामान्य अदालत जान पूर्णतः स्वतन्त्र हुन्छन्। घरेलु प्रक्रिया र न्याय व्यवस्थाले न्याय दिन नसकेको अवस्थामा अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्राधिकार आकर्षित हुन्छ। आजको विश्व यसैगरी अन्तर्राष्ट्रिय न्याय प्रणालीको स्थापनाको यात्रामा साहसिक ढङ्गले अगाडि बढिरहेको छ।

राजनीतिलाई विचारबाट थुनेर विभाजनमा जाकिदिने र न्यायलाई राजकीय कोष बाँडेर भागशान्ति गर्ने राजनीतिका खेलाडीहरूको बर्चस्व अबको युगमा टिक्नेवाला छैन। अहिलेलाई यतिमात्र भन्न सक्तियो दम्भको ओखती हुँदैन।

उत्पीडित तथा सीमान्तकृत समुदायको दृष्टिमा

विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा (यूपीआर) २०१५ : एक समीक्षा

संयुक्त राष्ट्रसङ्घले सन् २००५ मा जेनेभामा डर्बान रिभ्यु कन्फरेन्सको आयोजना गरेको थियो। सो सम्मेलनमा नेपालका दलित, आदिवासी जनजाति, मधेसी, मुस्लिम तथा धार्मिक अल्पसङ्ख्यक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति र लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यकहरूको सवाललाई उठाउन सोसम्बन्धी सङ्घ संस्थाहरूको खुल्ला मञ्चको रूपमा डीआरसीएफसीको गठन भएको थियो र त्यस सम्मेलनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको पनि थियो।

डा. यामबहादुर किसान

१. यूपीआरको सङ्क्षिप्त परिचय

हाल संयुक्त राष्ट्रसङ्घमा मूलतः तीन प्रकारका संयन्त्रहरू क्रियाशील छन्। वडापत्रमा आधारित संयन्त्र, सन्धिमा आधारित संयन्त्र र मानव अधिकारहरूमा आधारित संयन्त्र। यी मध्ये विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा (यूपीआर) मानव अधिकारहरूमा आधारित संयन्त्र हो। जुन मानव अधिकारहरू स्थापना गर्ने संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासभाको प्रस्ताव नं. ६०/२५१ द्वारा स्थापित एउटा नयाँ संयन्त्र हो। मार्च २००६ मा स्थापित र सन् २००८ देखि कार्यान्वयनमा आएको यस संयन्त्रले साढे चार वर्षको अवधिमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सबै १ सय ९३ वटा देशहरूको मानव अधिकारसम्बन्धी दायित्व र प्रतिबद्धताहरूको कार्यान्वयनको अवस्थालाई नियमित र चक्रीय रूपमा समीक्षा गर्दछ। यसअनुरूप सन् २००८ देखि २०१२ सम्म पहिलो चक्र सम्पन्न भएको र २०१२ देखि २०१६ सम्म दोस्रो चक्र सम्पन्न भई तेस्रो चक्र शुरुआतको चरणमा छ। यसप्रकारको समीक्षा कार्यक्रम वर्षमा तीन पटक आयोजना गरिन्छ र एकपटकमा १६ देशको समीक्षा हुने गर्दछ। जसअनुसार साढे चार वर्षको अवधिमा १ सय ९३ देशकै समीक्षा गरिन्छ।

विगतमा विशेषगरी शक्ति राष्ट्रहरूले मानवअधिकारका ठूला र महत्त्वपूर्ण सन्धिहरूमा हस्ताक्षर नगरिदिने,

गर्नेपरे अति महत्त्व र अत्यावश्यक धारा उपधाराहरूमा आफ्नो देशको आरक्षणको घोषणा गरेर मात्र हस्ताक्षर गर्ने र त्यसको पनि सन्धिजनित संयन्त्रअन्तर्गत निभाउनुपर्ने दायित्व ननिभाउने गरेकाले यसखाले प्रवृत्तिको नियन्त्रण गर्नु, हरेक राज्यको मानव अधिकारसम्बन्धी दायित्व र प्रतिबद्धताहरू कार्यान्वयनको समीक्षा गर्नु, समीक्षाको विश्वव्यापी विस्तार गर्नु, सबै राष्ट्रहरूलाई समान व्यवहार गर्नु, राज्यको क्षमता अभिवृद्धि गर्नु, व्यापक र योजनाबद्धरूपमा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनका अवस्थाहरूको सम्बोधन गर्नु र तिनका सम्बन्धमा सुझावहरू दिनु, मानव अधिकारको उल्लङ्घन रोकथामका लागि सम्वाद र समझदारीका माध्यमबाट योगदान पुऱ्याउनु र मानव अधिकारका हिसाबले आपतकालीन (सङ्कटकालीन) अवस्थालाई उपयुक्त ढङ्गले सम्बोधन गर्नु यस संयन्त्र र आवधिक समीक्षाको मूल उद्देश्यहरू हुन्। त्यसैले यसको विशेषताको रूपमा विश्वव्यापकता, आवधिकता, अन्तरसरकारी सहयोगात्मक अन्तर्सरकारी संयन्त्र, सरोकारवालाहरूसँग व्यापक अन्तर्क्रिया र सहभागिता र अन्य संयन्त्रको नक्कल नभई पूरक संयन्त्रको रूपमा लिइन्छ।

यस संयन्त्रअन्तर्गत मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, राज्य पक्षराष्ट्र भएका मानव अधिकारसम्बन्धी

अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू, राज्यद्वारा व्यक्त स्वेच्छिक प्रतिबद्धताहरू र उपयुक्त अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनहरूको समीक्षा हुने गर्छ।

समीक्षा गरिने प्रतिवेदनउपर तीन अलग अलग प्रतिवेदनका आधारमा कार्यदलले समीक्षा तयार गर्दछ। जसमा, सम्बन्धित राज्यद्वारा तयार पारिएको प्रतिवेदन, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय (ओएचसीएचआर) द्वारा तयार गरिने प्रतिवेदन र सरोकारवालाहरू (नागरिक समाज, गैरसरकारी सङ्घसंस्था र मानव अधिकार आयोगहरू) द्वारा प्रस्तुत गरिने प्रतिवेदन रहन्छन्। राज्य र सरोकारवालाहरूको प्रतिवेदनहरू राष्ट्रियस्तरमा परामर्श तथा छलफल गरी तयार गरिन्छ भने मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय (ओएचसीएचआर) को प्रतिवेदन राज्यले हस्ताक्षर गरेका सन्धि र अन्य प्रतिबद्धतामा आधारित हुन्छ।

समीक्षाको दिन यूपीआर कार्यदलमा सम्बन्धित राष्ट्रसँग तीनघण्टे अन्तर्क्रियात्मक सम्वाद गरिन्छ। त्यसमा पूर्वप्रश्नहरू र सम्बन्धित राष्ट्रको प्रस्तुतिपछि तत्काल प्रश्नहरू गरिन्छ। सम्बन्धित राष्ट्रका प्रतिनिधिले तत्काल जवाफ दिने, अट्कालीस घण्टापछि यूपीआर कार्यदलद्वारा सम्बन्धित राष्ट्रको समीक्षाबारे निष्कर्ष र सुझाव पारित गर्ने गरिन्छ र त्यसमा पनि बाँकी रहेका

सवालहरूलाई थप परिमार्जनसहित यसको नियमित सत्रमा समीक्षाको निष्कर्ष र सुभाव पारित गरिन्छ। त्यसपछि पारित निष्कर्ष तथा सुभावहरू सम्बन्धित राष्ट्रका लागि आगामी साढे चारवर्षसम्मका लागि कार्यान्वयन गर्नुपर्ने दायित्वका रूपमा रहन्छन्। त्यसलाई सम्बन्धित राज्य र अन्य सरोकारवालाहरूद्वारा सान्दर्भिक अनुगमन गर्ने र कार्यान्वयनका लागि रणनीतिक योजनाका साथ लागु पर्ने हुन्छ।

१.२ डर्बान रिभ्यु कन्फरेन्स फ्लोअप कमिटीको संक्षिप्त परिचय

यूपीआरको पहिलो चक्र (सन् २००८-२०१२) देखि नै डर्बान रिभ्यु कन्फरेन्स फ्लोअप कमिटी (डीआरसीएफसी) ले यूपीआरमा उत्पीडित तथा सीमान्तकृत समुदायको तर्फबाट सरोकारवालाको प्रतिवेदन पठाउँदै आएको छ। र, यसको पृष्ठभूमि सन् २००१ मा दक्षिण अफ्रिकाको डर्बान सहरको जातिवादविरुद्धको विश्व सम्मेलनसम्म पुग्यो। जसले १ सय २१ वटा घोषणा र २ सय २२ वटा कार्ययोजना जारी गरेको थियो। तिनै कार्ययोजना र घोषणाहरूको कार्यान्वयनको समीक्षा गर्नका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घले सन् २००९ मा जेनेभामा डर्बान रिभ्यु कन्फरेन्सको आयोजना गरेको थियो। सो सम्मेलनमा नेपालका दलित, आदिवासी जनजाति, मधेसी, मुस्लिम तथा धार्मिक अल्पसङ्ख्यक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति र लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यकहरूको सवाललाई उठाउन सोसम्बन्धी सङ्घ संस्थाहरूको खुल्ला मञ्चको रूपमा डीआरसीएफसीको गठन भएको थियो र त्यस सम्मेलनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको पनि थियो।

सोही मञ्चले पहिलो यूपीआरमा इन्सेकको संयोजकत्वमा रहेको नेपाल सरोकारवाला प्रतिवेदनका लागि राष्ट्रिय मञ्चको एक सदस्यको रूपमा माथि उल्लेखित ६ वटा विषयगत सवालमा सरोकारवाला प्रतिवेदन तयार गरेको र दोस्रो यूपीआरमा सोही संयन्त्रको तर्फबाट खाद्यसुरक्षा समेत गरी सातओटा सवालमा प्रतिवेदन तयार पारेको थियो। सो प्रतिवेदन तयारीका क्रममा यो मञ्चले काठमाडौँ, विराटनगर, पोखरा, नेपालगञ्ज, कञ्चनपुरमा क्षेत्रीय परामर्श गोष्ठी र

मानव अधिकारको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा (यूपीआर) को दोस्रो चक्रमा नेपालको समीक्षा सन् २०१५ को नोभेम्बर ४ देखि ६ सम्ममा सम्पन्न भई यूपीआर कार्यदलले तत्काल स्वीकार गरेको र १६ मार्च २०१६ (३ चैत २०७२) मा बसेको मानव अधिकार परिषद्को ३१ औँ नियमित बैठकमा कार्यदलको प्रतिवेदनमा नेपाललाई प्राप्त सुभावहरू नेपाल सरकारले ग्रहण गरेको थियो।

काठमाडौँमा सातओटा सवालगत परामर्श गोष्ठी गरेर प्रतिवेदन तयार गरेको थियो र सो प्रतिवेदन लेखनका क्रममा भएका परामर्श गोष्ठीहरूमा ६८ सङ्घसंस्थाहरूको सहभागिता रहेको थियो।

हाल यो मञ्चको सचिवालयमा जनउत्थान प्रतिष्ठान, राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला मञ्च, रिड नेपाल, किरात सेवा समाज, नेपाल मुस्लिम महिला कल्याण समाज, जागृत नेपाल, र निलहिरा समाज रहेका छन् भने अन्य सङ्घ संस्था सदस्यका रूपमा रहेका छन्। र, मञ्चको सचिवालयको संयोजन राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला मञ्चले गरिरहेको छ।

२. यूपीआरको दोस्रो चक्र र नेपालको समीक्षा सम्बन्धमा केही महत्त्वपूर्ण तथ्यहरू

मानव अधिकारको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा (यूपीआर) को दोस्रो चक्रमा नेपालको समीक्षा सन् २०१५ को नोभेम्बर ४ देखि ६ सम्ममा सम्पन्न भई यूपीआर

कार्यदलले तत्काल स्वीकार गरेको र १६ मार्च २०१६ (३ चैत २०७२) मा बसेको मानव अधिकार परिषद्को ३१ औँ नियमित बैठकमा कार्यदलको प्रतिवेदनमा नेपाललाई प्राप्त सुभावहरू नेपाल सरकारले ग्रहण गरेको थियो।

नेपालको समीक्षाका लागि ट्रोइका सदस्य राष्ट्रहरूमा लाटभिया, मोरक्को र कतार छानिएका थिए भने बेल्जियम, चेक रिपब्लिक, जर्मनी, केन्या, लिचेन्सटेइन, मेक्सिको, नर्वे, स्लोभेनिया, स्पेन, स्वीडेन, स्वीजरल्याण्ड र संयुक्त अधिराज्यले पूर्वप्रश्नहरूको सूची पेश गरेका थिए। त्यसैगरी मन्टेनेग्रो, पाराग्वे, युगाण्डा, संयुक्त अरब इमिरेट्स, बेल्जियम र हङ्गेरीले सम्वादका चरमा थप प्रश्नहरू गरेका थिए। यसरी विभिन्न चरणमा गरी नेपाललाई जम्मा १ सय ९५ ओटा सुभावहरू प्राप्त भएका थिए। जसमध्ये ३२ ओटा सुभावहरूलाई नेपाल सरकारले नयाँ सुभावका रूपमा र १ सय १५ ओटा सुभावहरूलाई कार्यान्वयन भइसकेका वा कार्यान्वयनका चरणमा रहेका सुभावहरूका रूपमा तत्काल स्वीकार गरेको थियो भने ३० ओटालाई मानव अधिकार परिषद्को ३१ औँ नियमित बैठकमा परीक्षण गरी उचित समयमा जवाफ दिने बर्गमा राखेको थियो। त्यसैगरी १८ ओटा सुभावहरूलाई तत्काल अस्वीकार गरेको थियो। अन्ततः मानव अधिकार परिषद्को बैठकमा जवाफ दिने भनिएका ३० ओटा सुभावहरूमध्ये सो बैठकमा जम्मा ५ ओटा सुभावलाई समर्थन गरेको छ। यसरी आजको दिनमा नेपाल सरकारलाई प्राप्त जम्मा प्राप्त १ सय ९५ सुभावहरूमध्ये १ सय ५२ ओटालाई समर्थन वा स्वीकार गरेको छ भने ४३ ओटालाई अस्वीकार गरेको अवस्था छ। यूपीआरको यो अन्तिम परिणाम हो।

३. नेपालले स्वीकार गरेको उत्पीडित तथा सीमान्तकृत समूह सम्बन्धित सामान्य साक्षात् सुभावहरू

विभिन्न देशहरूले सुभाव दिएका र नेपाल सरकारले स्वीकारेका उत्पीडित तथा सीमान्तकृत समुदाय वा समूहसम्बन्धी सामान्य प्रकृतिका र साक्षात् सुभावहरू एक दर्जनको हाराहारीमा छन्। जसमा अनुमोदित मानव अधिकार अभिसन्धिहरूको

कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्दै जाने (पाकिस्तान/१२१.१), सबै प्रकारका जातीय विभेद उन्मूलन गर्ने महासन्धि र महिलाविरुद्ध हुने सबै खालका विभेद उन्मूलन गर्ने महासन्धिसँग सम्बन्धी आफ्ना सबै बक्यौता प्रतिवेदनहरू पेश गर्ने (पोर्चुगल/१२१.१४), सबै खालका विभेद उन्मूलन गर्न विद्यमान कानून र नीतिहरूलाई प्रभावकारी ढङ्गले लागु गर्नका निम्ति प्रयासहरू बढाउने (थाइल्याण्ड/१२१.१७), विभेदलाई वास्तवमै अन्त गर्न प्रयासहरू बढाउने (जापान/१२१.१८), विशेषतः भूकम्प प्रभावित क्षेत्रहरूमा महिलालाई हिंसा र विभेदबाट जोगाउन प्रयासहरू तीव्र पार्ने (नर्वे/१२१.१९), मानव अधिकारहरूको संरक्षण र संवर्द्धन गर्न जनताका आवश्यकता एवम् आफ्ना नागरिकको जीवनस्तर सुधार्न सघाउने खालका विकास नीतिहरू अवलम्बन गर्नमा आफ्ना प्रयासहरू जारी राख्ने (यमन/१२१.३२), सीमान्तकृत र अल्पआय भएका समूहलाई आवासमा पहुँच सहजीकरण गर्ने उद्देश्यले प्रयासहरू जारी राख्ने (मोरक्को/१२२.८९), सबै प्रकारका जातीय विभेद उन्मूलन गर्ने महासन्धि र महिलाविरुद्ध हुने सबै खालका विभेद उन्मूलन गर्ने महासन्धिसँग सम्बन्धित आफ्ना सबै बक्यौता प्रतिवेदनहरू पेश गर्ने (पोर्चुगल/१२१.१४), विशेषतः भूकम्प प्रभावित क्षेत्रहरूमा महिलालाई हिंसा र विभेदबाट जोगाउन प्रयासहरू तीव्र पार्ने (नर्वे/१२१.१९), भूकम्प पश्चातको पुनःनिर्माणका प्रयासहरूमा हुनसक्ने सबै प्रकारका विभेद र मानव अधिकार हनन् सम्बोधन गर्न एक संयन्त्रको विकास गर्ने (अष्ट्रेलिया/१२२.५६) र सबै नेपाली अल्पसङ्ख्यक वर्गसँग एक समावेशी सम्वाद सुनिश्चित गर्ने (युक्रेन/१२२.३८) रहेका छन्। जसमा मूलतः उत्पीडित तथा सीमान्तकृत समूह उपर भइरहेका सबै प्रकारका विभेदको नियन्त्रण र मानव अधिकारको प्रवर्धन रहेका छन्।

४. उत्पीडित तथा सीमान्तकृत समूह सम्बद्ध शिक्षासम्बन्धी सुभावहरू

उत्पीडित तथा सीमान्तकृत समुदाय वा समूहसँग सम्बद्ध स्वीकार गरिएका सिफारिसहरू मध्ये शिक्षासँग सम्बन्धित सिफारिसहरू सबै भन्दा बढी रहेका छन्। त्यसमा आधारभूत शिक्षा अनिवार्य र

निःशुल्क बनाउनका लागि कानूनको मस्यौदा गर्नेतर्फ सोच्ने (कतार/१२२.९६), आधारभूत शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क बनाउनका लागि मस्यौदा विधेयकमाथिको काम अघि बढाउनेबारे सोच्ने (श्रीलङ्का/१२२.९७), गरिव विद्यार्थी, बालिका र अपाङ्गता भएका बालबालिकासहित सङ्कटापन्न वर्गहरूको शिक्षाको हकप्रति विशेष ध्यान दिँदै शिक्षाको व्यापकता एवम् गुणस्तरलाई सुधार्नका निम्ति शिक्षामा खर्च वृद्धि गर्न जारी राख्ने (चीन/१२२.९८), बहुजातीय जनतालाई स्तरीय शिक्षा प्रत्याभूत गर्न मौजुदा राष्ट्रिय नीतिहरू लागु गर्ने (लाओ जनवादी लोकतान्त्रिक गणतन्त्र/१२२.९९), हाल विचाराधीन आधारभूत शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क बनाउनेसम्बन्धी विधेयकउपरको छलफललाई गति दिने (इजरायल/१२२.१००), हाल शिक्षा मन्त्रालयमा विचाराधीन शिक्षा विधेयकको बारेमा सम्वाद प्रक्रियालाई गति दिने (अफगानिस्तान/१२४.१०१), सबै बालबालिकालाई शिक्षामा समान पहुँच सुनिश्चित गर्ने (नामिबिया/१२२.१०२), पर्याप्त संसाधनको

अन्ततः मानव अधिकार परिषद्को बैठकमा जवाफ दिने भनिएका ३० ओटा सुभावहरूमध्ये सो बैठकमा जम्मा ५ ओटा सुभावलाई समर्थन गरेको छ। यसरी आजको दिनमा नेपाल सरकारलाई प्राप्त १ सय ६५ सुभावहरूमध्ये १ सय ५२ ओटालाई समर्थन वा स्वीकार गरेको छ भने ४३ ओटालाई अस्वीकार गरेको अवस्था छ। यूपीआरको यो अन्तिम परिणाम हो।

व्यवस्थासमेत गरेर सबैका लागि शिक्षामा पहुँच सुधार गर्न प्रयासहरूलाई निरन्तरता दिने (इण्डोनेशिया/१२२.१०३), महिला विरुद्धको विभेद उन्मूलन समिति र आर्थिक, सामाजिक एवम् साँस्कृतिक अधिकार समितिको ठहरबमोजिम बालिका तथा दलित केटाकेटीसहित सबै बालबालिकाका लागि समान शैक्षिक अवसरहरू सुनिश्चित गर्ने (फिनल्याण्ड/१२२.१०४), विशेषतः बालिका र आदिवासी समुदाय तथा अल्पसङ्ख्यकहरू सहित विद्यालय जाने उमेरका बालबालिकाको विद्यालयमा भर्ना बढाउने नीतिहरूको कार्यान्वयन जारी राख्ने (सिङ्गापुर/१२२.१०५), विशेषतः महिला र बालबालिकासहित जनतामा शिक्षा र स्वास्थ्यमा पहुँच प्रवर्धन गर्ने खालका सफल सामाजिक नीतिहरूको सवलीकरणलाई जारी राख्ने (भेनेजुएला बोलिभारियन गणतन्त्र/१२२.१०६), एक समावेशी शिक्षा प्रणाली सुनिश्चित गर्न विद्यमान शिक्षा नीतिहरूमा संशोधन गर्ने तथा अपाङ्गता भएका बालबालिकाको सहभागिता बढाउन ठोस उपायहरूको कार्यान्वयन गर्ने (नर्वे/१२२.१०७) र अनिवार्य र निःशुल्क प्राथमिक एवम् स्तरीय शिक्षा सबैलाई सुनिश्चित गर्न कदमहरू चाल्ने (माल्दिभ्स/१२२.१०८) रहेका छन्।

५. दलित समुदायसम्बन्धी विशिष्ट सुभावहरू

डीआरसीएफसीले तयार गरेको सरोकारवाला प्रतिवेदनका सातओटा विषयगत क्षेत्रमध्ये दलित समुदायसम्बन्धी सिफारिसहरू सङ्ख्यात्मक रूपमा बढी देखिन्छन्। तर, विषयवस्तुका हिसाबले प्रायः सबैजसो सिफारिसहरू जातीय भेदभाव तथा छुवाछूतसम्बन्धी ऐनको कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित रहेका छन्। उदाहरणका रूपमा जातीय विभेद तथा छुवाछूतसम्बन्धी ऐनको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि सार्वजानिक नीतिहरूको निर्माण गर्ने (पाराग्वे/१२२.३३), जातीय विभेद तथा छुवाछूतसम्बन्धी ऐनको पूर्ण तथा प्रभावकारी कार्यान्वयनको सुनिश्चित गर्ने (डेनमार्क/१२२.३५), जातीय विभेद तथा छुवाछूतसम्बन्धी ऐनको विस्तृत कार्यान्वयनका लागि ठोस रणनीति ल्याउनु पर्ने (स्वीटजरल्याण्ड /१२२.३६), जातीय भेदभाव तथा छुवाछूतसम्बन्धी ऐनको

प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि सबैखालका आवश्यक कार्यहरू अवलम्बन गर (नामीबिया/१२२.४१) र जात, जाति र लिङ्गको आधारमा हुने वास्तविक विभेदको उन्मूलन गर्न, प्रभावकारी तथा स्वतन्त्र संयन्त्रको विकास गरी जातीय विभेद तथा छुवाछूतसम्बन्धी ऐनको कार्यान्वयन गर्ने (जर्मनी/१२२.४०) नितान्तै ऐनको कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित रहेका छन्। त्यसैगरी दलित समुदायप्रति हुने सबै विभेदकारी कार्यहरूको छानविन गर्नुपर्ने (अर्जेन्टिना/१२२.५५) र खासगरी महिला तथा दलितमाथि हुने सबै प्रकारका विभेद अन्त गर्ने कानूनहरूको कार्यान्वयन र प्रभावकारिता लेखाजोखा गरी गैरविभेद प्रयासहरूलाई वास्तविक एवम् प्रभावकारी अभ्यासमा रूपान्तरण गर्ने (चेक गणतन्त्र/१२२.३९) जस्ता सिफारिस पनि जातीय विभेदसँग सम्बन्धित छन्। अमेरिकाको सिफारिस मात्र भूकम्पबाट जोखिममा परेका समुदायलगायत दलितको आवश्यकताहरूको सम्बोधन गर्न उद्धार कार्यको सुनिश्चित गर्ने तथा उपर्युक्त कामको अभिवृद्धि गर्ने (अमेरिका/१२१.१११) अलिक फरक छ। त्यसैले दलित समुदायको सन्दर्भमा यो चक्रको सिफारिसहरू सङ्ख्यात्मक रूपमा बढी भए पनि विषयगत विविधताका रूपमा गुणात्मक रहेको मान्न सकिन्छ।

६. आदिवासी जनजातिसम्बन्धी विशिष्ट सुभावाहरू

विषयगत रूपमा यो चक्रमा आदिवासी जनजातिको विषयमा खासै धेरै सिफारिसहरू आएका छैनन्। जति आएका छन् ती पनि विषयगत विविधता र गुणात्मक देखिंदैनन्। उदाहरणका रूपमा मुख्यतः समाजमा पूर्ण सहभागिता सुनिश्चित गर्नका निम्ति आदिवासीहरूका अधिकारको संरक्षण एवम् संवर्द्धनका लागि विधायिकीय र संस्थागत ढाँचा सुदृढ गर्ने (मेक्सिको/१२१.९), नेपालका आदिवासी महिलामाथिको विभेदका कथित विभिन्न प्रकारहरूलाई सम्बोधन गर्न एक प्रभावकारी संयन्त्र खडा गर्ने (युगाण्डा/१२२.३७) र विशेषतः बालिका र आदिवासी समुदाय तथा अल्पसङ्ख्यकहरूसहित विद्यालय जाने उमेरका बालबालिकाको विद्यालयमा भर्ना वढाउने नीतिहरूको कार्यान्वयन जारी राख्ने

(सिङ्गापुर/१२२.१०५) जस्ता सिफारिशलाई विद्यमान नेपाली आदिवासी जनजाति आन्दोलन र यूपीआरको सरोकारवाला प्रतिवेदनले समेटेको सवालहरूलाई तुलना गरेर हेर्दा खासै ठूलो उपलब्धि मान्न सकिन्छ।

७. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूसम्बन्धी विशिष्ट सुभावाहरू

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूसम्बन्धी सिफारिसहरू तुलानात्मक रूपमा धेरै र गुणात्मक भएको देखिन्छ। उदाहरणका रूपमा, समावेशी शिक्षा प्रणाली सुनिश्चित गर्न विद्यमान शिक्षा नीतिहरूमा संशोधन गर्ने तथा अपाङ्गता भएका बालबालिकाको सहभागिता बढाउन ठोस उपायहरूको कार्यान्वयन गर्ने (नर्वे/१२२.१०७), अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको विश्वसनीय र भिन्दाभिन्दै तथ्याङ्क मापन एवम् सृजना गर्न उपायहरूको विकास गर्ने तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूप्रति रहेका कुनै कानुनी अड्चन र भेदभावमूलक अभ्यास भए ती हटाउने (पानामा/१२२.१०९), शिक्षा नीतिको निर्णय प्रक्रियामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको मानव अधिकार रक्षकहरूलाई समेत समावेश गर्ने (स्पेन/१२२.११०) र गरिव विद्यार्थी, बालिका र अपाङ्गता भएका बालबालिकासहित सङ्कटापन्न वर्गहरूको शिक्षाको हकप्रति विशेष ध्यान दिँदै शिक्षाको व्यापकता एवम् गुणस्तरलाई सुधार्नका निम्ति शिक्षामा खर्च वृद्धि गर्न जारी राख्ने (चीन/१२२.९८) जस्ता सिफारिसहरूले यो समूहका समस्या र समाधान गर्नुपर्ने विषयका विविधतालाई समेटेको छ। आगामी साढे चार वर्षको अवधिमा उपरोक्त सिफारिसहरूको कार्यान्वयन हुन सकेमा यो समूहको धेरैजसो सवालहरू सम्बोधन हुन्छन्।

८. लैङ्गिक तथा यौनिक

अल्पसङ्ख्यकसम्बन्धी विशिष्ट सुभावाहरू लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यकसम्बन्धी सिफारिसहरू पनि यो चक्रमा राम्रो आएको मान्नुपर्छ। जस्तै, मानव अधिकारको संरक्षण र सो माफत लैङ्गिक समानता र यौनिक अल्पसङ्ख्यकहरूसम्बन्धी यसका व्यवस्थाहरूसहित नयाँ संविधानको कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्न आवश्यक कदमहरू चाल्ने (स्वीडेन/१२१.१६),

विशेषतः प्रशासनको सन्दर्भमा रहेका मुद्दाहरूलाई ध्यान दिँदै यौनिक अल्पसङ्ख्यकमाथिको विभेदका सबै घटनाहरूको अनुसन्धान र दण्ड व्यवस्थाका लागि खास संयन्त्रहरू गठन गर्ने (स्पेन/१२२.४२), यौनिक अल्पसङ्ख्यकहरूको संरक्षणलाई सुदृढ गर्दै विद्यमान कानूनहरूको पूर्ण कार्यान्वयनका लागि प्रयासरत रहने (इजरायल/१२२.४३), लिङ्गमा आधारित हिंसाका पीडितको उजुरी ग्रहण र न्यायमा तिनको पहुँचलाई सहजीकरण गर्दै दोषीलाई अभियोजन एवम् दण्ड निर्धारण गर्दै पीडितको संरक्षण गर्ने (स्लोभेनिया/१२२.५८), लिङ्गमा आधारित हिंसाका पीडितको संरक्षण र तिनलाई सहयोग दिलाउनका लागि प्रभावकारी उपायहरू चाल्दै त्यस्तो हिंसाका सबै घटनाहरूको उचित अनुसन्धान गरी दोषीले सजाय पाएको सुनिश्चित गर्ने (चेक गणतन्त्र/१२२.५९) र समलिङ्गी विवाहसम्बन्धी सर्वोच्च अदालतको फैसला कार्यान्वयन गर्न कदमहरू चाल्ने (ब्राजिल/१२३.३०) सिफारिसहरू सकारात्मक र गम्भीर प्रकृतिका छन्। जसलाई तेस्रो चक्रभन्दा अगाडि कार्यान्वयन गर्न सकेको खण्डमा यो समूहको लगभग सबै समस्याहरू हल हुने देखिन्छ।

९. खाद्य सुरक्षा, भूमिअधिकार र मुक्त बँधुवा मजदुरसम्बन्धी सुभावाहरू

डिआरसीएफसीले यो चक्रमा पठाएको सरोकारवाला प्रतिवेदनमा खाद्यसुरक्षा, भूमिअधिकार र मुक्त बँधुवा मजदुर (पूर्व कमैया र हलिया) को सवाललाई पनि समेटेको थियो। जसको परिमाणस्वरूप, उब्जाउ भूमिमा मुक्त बँधुवा श्रमिकको पहुँच र तिनको समान मानव अधिकारको उपभोग सुनिश्चित गर्ने र यसभित्र आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी समितिको ठहरवमोजिम श्रम र सम्पत्तिको हकसमेत निश्चित गर्नुपर्ने (फिनल्याण्ड/१२२.८२), आफ्नो गरिवी निवारण नीतिलाई प्रभावकारी ढङ्गले लागु गर्ने सुनिश्चित गर्दै आफ्ना जनताका लागि खाद्य र पोषण सुरक्षा प्रत्याभूत गर्न एक बृहत् राष्ट्रिय रणनीति अपनाउने सम्बन्धमा विचार गर्ने (मलेशिया/१२२.८६) र अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डवमोजिम सबैलाई खाद्य र पोषण

सुरक्षा सुनिश्चित गर्न एक बृहत् राष्ट्रिय रणनीति अपनाउने (आइरल्याण्ड/१२२.८८) जस्ता सिफारिसहरू आएका छन्। यी सिफारिसहरू पर्याप्त नभए पनि यिनलाई मात्र कार्यान्वयन गर्न सकेको खण्डमा समेत यस सम्बन्धी समस्याहरूको हलमा केही पाइला अगाडि बढ्न सकिने देखिन्छ।

१०. तराई-मधेश, मुस्लिम र धार्मिक

अल्पसङ्ख्यक सम्बन्धी सुझावहरू

नेपालमा तराई, मधेश, मुस्लिमहरूको समस्या र सवालहरू छन्। त्यसैगरी धार्मिक अल्पसङ्ख्यकहरूको पनि समस्या, माग र सवालहरू रहेका छन्। डीआरसीएफसी यी तीनवटै समुदायको सवालहरूको सूचीकरण र सिफारिसको मागहरू आफ्नो प्रतिवेदनमा समेटेको थियो। तर यी तीनओटा समुदाय वा समूहलाई स्पष्ट सम्बोधन गरी कुनै पनि सिफारिस आउनन्। कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीहरूका लागि मानव अधिकार शिक्षा कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने (पाराग्वे/१२२.२४), सार्वजनिक सुरक्षा बललाई विशेषतः यातना र दुर्व्यवहार नियन्त्रणसहित मानव अधिकारका सिद्धान्तका बारेमा प्रशिक्षित गर्ने (जिबुटी/१२२.२५), कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीहरूद्वारा बल र अस्त्र प्रयोगसम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तकै अनुकूल हुने गरी बल प्रयोगका सबै घटनाहरूमा समानुपातिकता र आवश्यकताका सिद्धान्तको सम्मान प्रत्याभूत गर्ने (स्वीजरल्याण्ड/१२२.४४) र कानून कार्यान्वयन अधिकारीहरूको दण्डहीनता अन्त गर्ने (फ्रान्स/१२२.५४) जस्ता सिफारिसहरू मधेश आन्दोलन र त्यसमा भएका मानवअधिकार हननलाई ध्यानमा राखेर आएको भए पनि कुनै पनि देशले तराई मधेशको नाम सम्बोधन गरेका छैन।

त्यसैगरी, मुस्लिम समुदायको बारेमा पनि अलगगै सुझाव आएको छैन। जबकि सरोकारवाला प्रतिवेदनमा मुस्लिम समुदायका लागि केही महत्त्वपूर्ण विषयमा सिफारिसको माग गरिएको थियो। जहाँसम्म धार्मिक स्वतन्त्रता र धार्मिक अल्पसङ्ख्यकको कुरा छ, त्यस सम्बन्धमा धार्मिक स्वतन्त्रतामा बाधा पुऱ्याउने देखिएका व्यवस्थाहरू खारेज गर्न सविधान संशोधन गर्नेतर्फ विचार गर्ने

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूसम्बन्धी सिफारिसहरू तुलानात्मक रूपमा धेरै र गुणात्मक भएको देखिन्छ। उदाहरणका रूपमा, समावेशी शिक्षा प्रणाली सुनिश्चित गर्न विद्यमान शिक्षा नीतिहरूमा संशोधन गर्ने तथा अपाङ्गता भएका बालबालिकाको सहभागिता बढाउन ठोस उपायहरूको कार्यान्वयन गर्ने (नर्वे/१२२.१०७), अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको विश्वसनीय र भिन्दाभिन्दै तथ्याङ्क मापन एवम् सृजना गर्न उपायहरूको विकास गर्ने तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूप्रति रहेका कुनै कानुनी अड्चन र भेदभावमूलक अभ्यास भए ती हटाउने (पानामा/१२२.१०९), शिक्षा नीतिको निर्णय प्रक्रियामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको मानव अधिकारका रक्षकहरूलाई समेत समावेश गर्ने (स्पेन/१२२.११०) र गरिब विद्यार्थी, बालिका र अपाङ्गता भएका बालबालिकासहित सङ्कटापन्न वर्गहरूको शिक्षाको हकप्रति विशेष ध्यान दिँदै शिक्षाको व्यापकता एवम् गुणस्तरलाई सुधार्नका निम्ति शिक्षामा खर्च वृद्धि गर्न जारी राख्ने (चीन/१२२.९८) जस्ता सिफारिसहरूले यो समूहका समस्या र समाधान गर्नुपर्ने विषयका विविधतालाई समेटेको छ।

(संयुक्त राज्य अमेरिका/१२४.७) र धार्मिक स्वतन्त्रतालाई न्यूनीकरण गर्ने गरी धर्मपरिवर्तनमा लगाएको प्रतिबन्धलाई हटाउनुपर्ने (स्पेन/१२४.१६) जस्ता सिफारिसहरूलाई नेपाल सरकारले अस्वीकार गरेको छ।

११. सरकारले अस्वीकार गरेका सीमान्तकृत समुदायसम्बन्धी सुझावहरू

धार्मिक स्वतन्त्रतासम्बन्धी उपरोक्त सिफारिसहरूको अलावा नेपालको उत्पीडित तथा सीमान्तकृत र अल्पसङ्ख्यक समुदायसँग सम्बन्धित केही महत्त्वपूर्ण सिफारिसहरूलाई समेत नेपाल सरकारले अस्वीकार गरेको छ। जसमा आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अधिकारको इच्छाधीन आलेखको अनुमोदन गर्ने (उरुग्वे र पोर्चुगल/१२४.१ र २), सञ्चार प्रक्रियामा बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिको इच्छाधीन आलेखको अनुमोदन गर्ने (स्लोभाकिया, चिली, मन्टेनेग्रो/१२४.३) र अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको १८९ नं. अनुबन्धको अनुमोदन गर्ने (फिलिपिन्स/१२४.४) जस्ता महत्त्वपूर्ण सिफारिसहरू रहेका छन्। जसलाई ढिलो चाँडो नेपाल सरकारले स्वीकार गर्नेपर्छ।

१२. निष्कर्ष र आगामी कार्यभार

विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा एक अन्तरसरकारी संयन्त्र भएको र कुनै एक राष्ट्रले अर्को राष्ट्रलाई सुझाव तथा सिफारिस

गर्ने भएकाले भविष्यमा आफ्नो पालोमा पनि सम्बन्धित राष्ट्रले नरम प्रकृतिका सिफारिसहरू गरुन् भन्ने चाहनासाथ आफूले पनि सकेसम्म नरम सिफारिसहरू गर्ने गर्छन्। जुन यो चक्रको सिफारिसहरूमा पनि अनुभूत गर्न सकिन्छ। किनभने यो संयन्त्र साढे चार वर्षमा सबैले पालेपालो कठघरामा उभिनुपर्ने चक्र हो, जुन नियतिबाट कोही पनि उम्कन सक्दैन। त्यसैले यो संयन्त्र अन्य भन्दा प्रभावकारी भनिएको हो। यति हुँदाहुँदै पनि यसको सिफारिसहरू कार्यान्वयन गर्नुपर्छ भन्ने छ, तर नभएमा के गर्ने भन्ने छैन। त्यसले गर्दा कालान्तरमा यो संयन्त्र पनि विस्तारै औपचारिकतामा सीमित हुने तथा जेनेभा सरकारी कर्मचारी तथा सामाजिक सङ्घसंस्थाका प्रतिनिधिहरूको तीर्थस्थलमा रूपान्तरण हुने डर भने छ।

अहिलेसम्म यो संयन्त्र र यसका सिफारिसहरू कार्यान्वयन हुने विषयहरू नै हुन् भन्ने दायित्वबोध राज्य पक्षमा र कार्यान्वयन हुने विश्वास नागरिक समाजमा रहेको छ। त्यसैले यसको कार्यान्वयनमा राज्य, नागरिक समाज र मानव अधिकारवादी संस्थाहरूले एउटा संयुक्त र अलग अलग कार्ययोजना बनाएर लाग्नुपर्ने देखिन्छ। त्यसो गर्न सकेमा आगामी चार वर्षभित्र विगतको तुलनामा बढी भन्दा बढी सिफारिसहरूको कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ।

मानव अधिकारको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा (यूपीआर) २०१५ मा नेपाललाई प्राप्त सुभावाहरू

सम्झा श्रेष्ठ*

पृष्ठभूमि

मानव अधिकारको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा (यूपीआर) संयुक्त राष्ट्रसङ्घका सदस्य राष्ट्रहरूका सम्पूर्ण मानव अधिकारको आवधिक समीक्षा गर्नका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकार परिषद् अर्न्तगतको संयन्त्र यूपीआरमा नेपालको दोस्रो चरणको समीक्षा सन् २०१५ को नोभेम्बर ४ देखि ६ मा सम्पन्न भयो। यूपीआर कार्यदलले नेपालबारेको प्रतिवेदन पनि सार्वजनिक गरिसकेको छ। त्यसैगरी ३ चैत २०७२ (१६ मार्च २०१६) मा बसेको मानव अधिकार परिषद्को ३१ औं बैठकमा कार्यदलको प्रतिवेदनमा नेपाललाई प्राप्त सुभावाहरू नेपाल सरकारले ग्रहणसमेत गरिसकेको छ।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घका १ सय ९३ सदस्य राष्ट्रहरूको मानव अधिकारसम्बन्धी दायित्व र प्रतिबद्धताहरूको कार्यान्वयन अवस्थालाई नियमितरूपमा समीक्षा गर्ने उद्देश्यले संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकार परिषद् (Human Rights Council) अर्न्तगत १८ जुन २००७ मा विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा (यूपीआर) सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको हो। मानव अधिकार हरू १५ मार्च २००६ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासभाको प्रस्ताव नं. ६०/२५१ द्वारा स्थापना गरिएको नयाँ संयन्त्र हो।

यूपीआरको मुख्य उद्देश्य हरेक राज्यको सम्पूर्ण मानव अधिकारसम्बन्धी यसका दायित्व र प्रतिबद्धताहरू कार्यान्वयनको समीक्षा गर्नु हो। यसले समीक्षामा सबै सदस्य राष्ट्रहरूलाई समान व्यवहार गर्ने र सन्धिजनित निकायहरूको नक्कल नभई प्रकृतिको कार्य गर्ने गर्दछ। १

* वरिष्ठ अधिकृत, इन्सेक

यातना, स्वेच्छाचारी
थुना, गैरन्यायिक र
सामूहिक हत्याका सबै
आरोपहरू तत्काल छानबिन
गर्ने एवम् दोषीहरूलाई
दण्डित गर्ने, यातनालाई
अपराधीकरण गर्ने कानूनको
तर्जुमा गर्न सुभावाहरू प्राप्त
भयो। त्यसैगरी
यातनासम्बन्धी महासन्धिको
इच्छाधीन आलेख जसले
यातनासम्बन्धी अवस्थाको
अनुगमन गर्न यातनासम्बन्धी
महासन्धि समितिका
सदस्यहरूलाई देश भ्रमणको
अनुमति दिन सुभाव दिएको
थियो।

सय ९३ राष्ट्रहरूको साढे चार वर्षमा नियमित परीक्षण गर्ने व्यवस्था गरिएको यस संयन्त्रमा संसारका विकसित तथा अ विकसित राष्ट्र अथवा भौगोलिकरूपले सुगम वा दुर्गम सबै राज्यलाई समीक्षाका क्रममा समान व्यवहार गरिन्छ।

यूपीआरको सैद्धान्तिक आधार संयुक्त राष्ट्रसङ्घको बडापत्र, मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, राज्य पक्षराष्ट्र भएका मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू र राज्यद्वारा अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा व्यक्त स्वेच्छिक प्रतिबद्धताहरू हुन्।

यूपीआर खासगरी तीन प्रकारका सूचनामा आधारित हुन्छन्। पहिलो, सम्बन्धित राज्यद्वारा तयार पारिएको प्रतिवेदन तथा अन्य सान्दर्भिक अन्य कुनै लिखित वा मौखिक सूचना नै मुख्य आधार हो जुन प्रतिवेदन तयार गर्दा सम्बन्धित सबै सरोकारवालाहरूसँग परामर्श गरिएको हुन्छ र यो प्रतिवेदन अधिकतम २० पेजसम्मको तयार गरी यूपीआर कार्यदल बैठकको ६ हप्ता पहिला पठाउनुपर्छ।

त्यसैगरी दोस्रो, अतिरिक्त प्रतिवेदन जुन संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय (ओएचसीएचआर) द्वारा सन्धिजनित निकाय र मानव अधिकार परिषद्को विशेष कार्यविधिको प्रतिवेदन जसमा सम्बन्धित राज्यको सुभाव र टिप्पणी, र संयुक्त राष्ट्रसङ्घका अन्य सान्दर्भिक औपचारिक दस्तावेजहरूमा समेटिएका आवश्यक सूचनाहरू समेटिएको अधिकतम १० पेजको प्रतिवेदन र तेस्रो, अन्य सरोकारवालाहरूद्वारा प्रस्तुत गरिएका अतिरिक्त र विश्वासनीय सूचनाहरूलाई १० पेजमा नबढ्ने गरी ओएचसीएचआरद्वारा संक्षेपीकरण गरिएको प्रतिवेदन,

सरोकारवालाहरू भन्नाले राष्ट्रिय मानव अधिकार संयन्त्रहरू, गैरसरकारी सङ्घ संस्थाहरू, मानव अधिकार रक्षकहरू, प्राञ्जिक संस्थानहरू, अनुसन्धान केन्द्रहरू तथा नागरिक समाजका प्रतिनिधिहरू भन्ने बुझाउँछ। यो प्रतिवेदनमा राष्ट्रिय मानव अधिकार संयन्त्रहरूको प्रतिवेदनलाई कूल १० पेजमा नै समेटिने गरी बेग्लै स्थान पनि दिने व्यवस्था गरिएको छ।

समीक्षा गरिएको राष्ट्रले चालनुपर्ने कदमहरूका बारेमा दिइने सुझावहरूका अलावा, मानव अधिकारसम्बन्धी दायित्वहरू पूरा गर्न उक्त राष्ट्रको क्षमता अभिवृद्धिका लागि आवश्यक पर्ने प्राविधिक सहयोग कार्यक्रम तथा अन्य उपायहरूका सम्बन्धमा पनि परिपक्व सुझाव दिन सक्छ। समीक्षामा रहेको राष्ट्रको मानव अधिकार अवस्था अनुगमन गर्न उक्त राष्ट्रमा समाधिकक्षक नियुक्त गर्न पनि सक्छ।

नेपाल सन् २०११ जनवरीमा पहिलो चरणको समीक्षामा र दोस्रो चरणको समीक्षा २०१५ नोभेम्बर ४ देखि ६ सम्म स्वीटजरल्याण्डको जेनेभामा सम्पन्न समीक्षाका लागि २ सय ९५ नेपाली गैरसरकारी संस्थाहरूको तर्फबाट प्रतिवेदन पनि पठाउनुका साथै समीक्षामा सहभागी पनि भइसकेको छ।

यूपीआर कार्यदलले तयार पारेको प्रतिवेदनमा नेपाललाई १ सय ९५ सुझावहरू प्राप्त भएका थिए। राष्ट्रहरूले नयाँ संविधानको स्वागत गर्दै मानव अधिकारसम्बन्धी सुझावहरू दिएका थिए। सुझावहरूमध्ये १ सय ५२ सुझावहरू स्वीकार गर्नु भन्ने ४३ वटा सुझावहरू अस्वीकार गरेको छ। विभिन्न राष्ट्रहरूले संविधान, सङ्क्रमणकालीन न्याय, यातना, स्वेच्छाचारी थुना, गैरन्यायिक र सामूहिक हत्याका, मानव अधिकार महासन्धिहरू, बाल अधिकार, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, महिला अधिकार, सिमान्तीकृत समुदायका अधिकार, मानव बेचबिखन, प्राकृतिक प्रकोप, मानव अधिकार रक्षकसम्बन्धी सुझावहरू प्राप्त गरेको थियो।

संविधान सम्बन्धमा

नयाँ संविधान जारी भइसकेको अवस्थामा मानव अधिकारहरूको संरक्षणसँग अनुकूल हुने गरी नयाँ संविधानको वृहत्

कार्यान्वयनतर्फ अघि बढ्न सुझाव प्राप्त भएको थियो। त्यसैगरी, मानव अधिकारको संरक्षण र लैङ्गिक समानता, यौनिक अल्पसङ्ख्यकसम्बन्धी यसका व्यवस्थाहरू सहित नयाँ संविधानको कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्न आवश्यक कदमहरू चाल्न सुझाव दिइएको थियो। बालबालिकाको राष्ट्रियताका सम्बन्धमा पुरुष र महिलाबीच पूर्ण समानता हुने कुरा नेपालको संविधानमा सुनिश्चित गर्नका लागि आवश्यक कदमहरू चालनुपर्ने जस्ता सुझावहरू नेपालले प्राप्त गरेको थियो।

सङ्क्रमणकालीन न्यायका सम्बन्धमा

सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐनका सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले

आरोपहरू तत्काल छानबिन गर्ने एवम् दोषीहरूलाई दण्डित गर्ने, यातनालाई अपराधिकरण गर्ने कानूनको तर्जुमा गर्न सुझावहरू प्राप्त भयो। त्यसैगरी यातनासम्बन्धी महासन्धिको इच्छाधीन आलेख जसले यातनासम्बन्धी अवस्थाको अनुगमन गर्न यातनासम्बन्धी महासन्धि समितिका सदस्यहरूलाई देश भ्रमणको अनुमति दिन सुझाव दिएको थियो।

मानव अधिकार महासन्धिहरू

मानव अधिकार अभिसन्धिको कार्यान्वयन सुदृढ गर्नुपर्ने तथा बाँकी रहेका महासन्धि र इच्छाधीन आलेखहरू अनुमोदन गर्न सुझाव प्राप्त गरेको थियो। नेपालले अनुमोदन गर्न बाँकी महासन्धिहरूमा सबै

यूपीआर कार्यदलले तयार पारेको प्रतिवेदनमा नेपाललाई १ सय ९५ सुझावहरू प्राप्त भएका थिए। राष्ट्रहरूले नयाँ संविधानको स्वागत गर्दै मानव अधिकारसम्बन्धी सुझावहरू दिएका थिए। सुझावहरूमध्ये १ सय ५२ सुझावहरू स्वीकार गर्नु भन्ने ४३ वटा सुझावहरू अस्वीकार गरेको छ। विभिन्न राष्ट्रहरूले संविधान, सङ्क्रमणकालीन न्याय, यातना, स्वेच्छाचारी थुना, गैरन्यायिक र सामूहिक हत्याका, मानव अधिकार महासन्धिहरू, बाल अधिकार, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, महिला अधिकार, सिमान्तीकृत समुदायका अधिकार, मानव बेचबिखन, प्राकृतिक प्रकोप, मानव अधिकार रक्षकसम्बन्धी सुझावहरू प्राप्त गरेको थियो।

गरेका आदेश लागू गर्न र सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनको अनुसन्धान, पीडितलाई क्षतिपूर्ति र मेलमिलापका कार्यहरू सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड बमोजिम हुन सकोस् भन्ने सुझावहरू प्राप्त भएको थियो।

यातना, स्वेच्छाचारी थुना, गैरन्यायिक र सामूहिक हत्याका सम्बन्धमा

यातना, स्वेच्छाचारी थुना, गैरन्यायिक र सामूहिक हत्याका सबै

आप्रवासी कामदार र तिनका परिवारहरूको अधिकार संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, बलपूर्वक बेपत्ताबाट सबै व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरू अनुमोदन गर्न सुझावहरू प्राप्त भएको थियो। त्यसैगरी यातनाविरुद्धको महासन्धिको इच्छाधीन आलेख, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारको इच्छाधीन आलेख, सञ्चार प्रक्रियामा बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको इच्छाधीन आलेख अनुमोदन गर्न सुझावहरू प्राप्त भएका थिए। अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी

अदालतको रोम विधान अनुमोदन गर्ने र अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको ८७ नं. अनुबन्धको अनुमोदन गर्न पनि सुभाबहरू आएका थिए। उल्लेखनीय कुरा के रहेको छ भने नेपालले महासन्धिहरू अनुमोदन गर्नुपर्ने सुभाबहरू स्वीकार गरेको छैन।

बाल अधिकार

नागरिकताको प्राप्ती एवम् हस्तान्तरण गर्ने हक सबै महिला र बालबालिकाले समान रूपमा पाउने कुरा सुनिश्चित गर्न उपायहरू चाल्न, अन्तर्राष्ट्रिय मानकअनुसारको परिमार्जित बालबालिकासम्बन्धी ऐन निर्माण गर्न, अनौपचारिक क्षेत्रमा विद्यमान बालश्रमलाई कानूनको अधीनमा ल्याउने गरी मौजुदा बालबालिकासम्बन्धी ऐनलाई संशोधन गर्न सुभाब प्राप्त भएको थियो। हानिकारक साँस्कृतिक अभ्यासहरूलाई दण्डनीय बनाउने गरी विधेयक पारित गर्न, बालविवाह र बाध्यकारी विवाह उन्मूलन गर्ने, बालअधिकारको स्वतन्त्र अनुगमनका लागि एक विशेष संयन्त्रको स्थापना गर्ने जस्ता सुभाबहरू प्राप्त भए भने बाल स्वास्थ्यबारेमा जस्तै सर्वव्यापी खोप पहुँच सुनिश्चित गर्न उपायहरू चाल्न, शिशु, बाल र मातृ मृत्युदर कम गर्ने र औसत आयु बढाउने बारेमा सुभाबहरू प्राप्त भएका थिए। त्यसैगरी बाल शिक्षाका क्षेत्रमा पनि धेरै सुभाबहरू प्राप्त भएका थिए। सबै बालबालिकालाई शिक्षामा समान पहुँच सुनिश्चित गर्न, आधारभूत शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क बनाउन कानूनको मस्यौदा गर्न, गरिब विद्यार्थी, बालिका र अपाङ्गता भएका बालबालिकासहित सङ्कटापन्न वर्गहरूको शिक्षाको हकप्रति विशेष ध्यान दिन सुभाब दिइएको थियो।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगमा गरिएको नियुक्तिको स्वागत गर्दै विभिन्न देशहरूले सर्वोच्च अदालतको फैसलाबमोजिम राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई आवश्यक स्वायत्तता र स्वतन्त्रता प्रदान गर्न सान्दर्भिक कानून पारित गर्ने, पेरिस सिद्धान्तबमोजिम राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको प्रभावकारी कार्य सञ्चालन सुनिश्चित गर्न, आयोगको

सबै बालबालिकालाई शिक्षामा समान पहुँच सुनिश्चित गर्न, आधारभूत शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क बनाउन कानूनको मस्यौदा गर्न, गरिब विद्यार्थी, बालिका र अपाङ्गता भएका बालबालिकासहित सङ्कटापन्न वर्गहरूको शिक्षाको हकप्रति विशेष ध्यान दिन सुभाब दिइएको थियो।

स्वतन्त्रता र वित्तीय स्वायत्तता प्रत्याभूत गर्न, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐनमा संशोधन गर्न, नियुक्तिमा प्रतिनिधित्वमूलक दृष्टिकोणसमेत अपनाउँदै राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको प्रभावकारी सञ्चालन सुनिश्चित गर्ने जस्ता सुभाबहरू प्राप्त भएका थिए।

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार

महिला र बालबालिकाको ओसारपसारकाविरुद्धमा नयाँ विधिहरू भित्र्याउने र तिनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने दिशामा प्रयासहरू बढाउनुपर्ने, त्यसैगरी ओसारपसारबाट पीडित बालबालिकासम्बन्धी मुद्दाको सम्बन्धमा समन्वय संयन्त्र गठन गर्न बालबालिकासम्बन्धी ऐन परिमार्जन गर्नुपर्ने सुभाबहरू प्राप्त भएको थियो।

प्राकृतिक प्रकोप

विनाशकारी भूकम्पबाट नेपाली जनता प्रभावित भइरहेको अवस्थामा भूकम्प प्रभावित क्षेत्रहरूमा महिलालाई हिंसा र विभेदबाट जोगाउन प्रयासहरू तीव्र पार्ने, द्वन्द्व र विनाशकारी भूकम्पका कारण ध्वस्त पूर्वाधारको पुनर्निर्माण र आर्थिक विकासका लागि थप अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको खोजी गर्ने, भूकम्पपछिको पुनर्निर्माण कार्यमा देखिएका सबै खालका विभेद र मानव अधिकार उल्लङ्घनलाई सम्बोधन गर्न एक उपचार संयन्त्रको विकास गर्ने, भूकम्पीय राहतले दलितसहित सङ्कटापन्न समुदायका सदस्यका आवश्यकतालाई समेट्ने र सम्बोधन गर्ने एवम् उचित श्रमको प्रवर्धन

गर्ने कुरा सुनिश्चित गर्ने जस्ता सुभाबहरू प्राप्त भएका थिए।

मानव अधिकार रक्षक

पत्रकार तथा मानव अधिकार रक्षकहरू माथि हुने खतरालाई रोक्ने तथा घटनाको तत्काल अनुसन्धान गर्न, मानव अधिकार रक्षकहरूमाथि भएका सबै धम्की एवम् आक्रमणका घटनाको अनुसन्धान गर्न र मानव अधिकार रक्षकहरूको स्थितिसम्बन्धी विशेष प्रतिवेदक भ्रमण अनुरोधहरूलाई स्वीकार गरी कायदेशिवाहकहरूसँग सहकार्य गर्नेसम्बन्धी सुभाबहरू प्राप्त भएको थियो।

यूपीआर संयन्त्रमा गैरसरकारी संस्थाहरूको भूमिका

यूपीआर संयन्त्रमा गैरसरकारी संस्थाहरूको सहभागिताका लागि विभिन्न सम्भावित क्षेत्रहरू छुन। गैरसरकारी संस्थाहरूका लागि यूपीआरसम्बन्धी वकालतको व्यापक कार्यक्षेत्र छ। राष्ट्रिय प्रतिवेदन तयार गर्नुअघि गैरसरकारी संस्थाहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ। राज्यले तयार पार्ने प्रतिवेदनमा आवश्यक सुभाब दिन राष्ट्रिय परामर्शमा सहभागी भई मानव अधिकारसम्बन्धी मुद्दाहरूमा राज्यको ध्यानाकर्षण गर्ने काममा गैरसरकारी संस्थाहरूको भूमिका हुन्छ। समीक्षाका लागि सही र तथ्यपरक सूचना उपलब्ध गराउने कार्यमा पनि गैरसरकारी संस्थाहरूको भूमिका रहन्छ। यूपीआर कार्यदलमा आफ्नो तर्फबाट पठाउने प्रतिनिधिहरूमा मानव अधिकार विज्ञहरू समावेश गर्न परिषद् सदस्यहरूसँग पैरवी गर्ने त्यसैगरी समीक्षाका क्रमका Troika सदस्यहरूसँगको पैरवी गर्न पनि गैरसरकारी महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। त्यसैगरी समीक्षापछिको निष्कर्ष र सुभाबहरूको कार्यान्वयन गराउनका लागि वकालत गर्न उनीहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

विश्वव्यापी आवधिक समीक्षासम्बन्धी कार्य समूहको प्रतिवेदन, इन्सेक

[https://documents-dds-](https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G15/290/92/PDF/G1529092.pdf?OpenElement)

[ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G15/290/92/](https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G15/290/92/)

[PDF/G1529092.pdf?OpenElement](https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G15/290/92/PDF/G1529092.pdf?OpenElement)

सङ्क्रमणकालीन न्यायको भविष्य

शोभाकर बुढाथोकी*

राजनीतिक आरोह तथा अवरोहका बावजुद प्रारम्भ भएको नेपालको सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियामा निराशा र अन्यौल निरन्तर व्याप्त छ। शान्ति सम्झौताको करिब नौ वर्षपछि स्थापना गरिएका सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रहरू प्रभावकारी र चलायमान हुन नसक्दा द्वन्द्व पीडितहरूको न्यायका आशाहरू धरापमा परेका छन् भने उनीहरूमा थप पीडित हुनुपर्ने भय सृजना भएको छ। मूलतः सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रहरूको स्थापना पश्चात् पनि यसका कार्यहरू स्वतन्त्र तथा स्वायत्त रूपमा सञ्चालन हुन नसक्नु र प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा राजनीतिक शक्तिहरूको नियन्त्रण हुन पुग्दा एकातिर यी संयन्त्रहरूले आफ्नो क्षेत्राधिकार पूर्णतः उपयोग गर्न नसकेको देखिन्छ भने अर्कोतिर कमजोर क्षमता तथा न्यून इच्छाशक्ति र राजनीतिक महत्त्वकाङ्क्षा बोकेका व्यक्तिहरूको मनोनयनका कारण आयोगहरू प्रभावहीन बन्न पुगेको यथार्थ सबैका सामु छर्लङ्ग छ। यसले सङ्क्रमणकालीन न्यायको मर्म तथा भावनामाथि प्रहार गर्नुका साथै द्वन्द्व पीडितहरूको पीडामाथि थप प्रहार हुन गएको छ।

राजनीतिक स्वार्थको दाउपेचका कारण शान्ति प्रक्रियाको महत्त्वपूर्ण कार्य द्वन्द्व पीडितहरूका लागि अपरिहार्य मानिने सङ्क्रमणकालीन न्यायको प्रयास निरर्थक हुने खतरा बढ्दै गएको छ। मूलतः सङ्क्रमणकालीन न्यायको उद्देश्य पीडितलाई न्याय र पीडकलाई कानून बमोजिम सजायको दायरामा ल्याउनु भए पनि पीडितहरूको न्यायको अपेक्षा सङ्कटमा परेको देखिन्छ। पीडितको पीडा सम्बोधन नगरी जुनसुकै तहको भए पनि राज्यबाट

प्रदान हुने सद्भाव कल्याणकारी कार्यमा सीमित हुन्छ र पीडितहरू अन्यायमा परेको मानिन्छ। हिंसात्मक द्वन्द्व तथा स्वेच्छाचारी शासन व्यवस्थाबाट राजनीतिक सङ्क्रमणको सामना गरिरहेका मुलुकमा मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा ज्यादती र गम्भीर अपराधसँग सम्बन्धित सवालहरूको विधिपूर्वक तथा प्रक्रियागत रूपमा सम्बोधनका लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रहरूको स्थापना गरिन्छ। तथापि नेपालको सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक रूपमा न्याय भन्दा आममाफी र क्षतिपूर्तिर्तर्फ केन्द्रित हुन पुगेको छ। यसले द्वन्द्वका कारणहरूको न सम्बोधन गर्न सक्दछ, न त द्वन्द्व पीडितहरूको पीडालाई उचित तवरबाट मलहम लगाउन सक्दछ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रहरूले नियमित न्यायिक प्रक्रियालाई प्रतिस्थापन गर्ने नभई द्वन्द्वकालीन मुद्दाहरूलाई छोटो र छिटो निराकरण गर्नका लागि सहयोगीको भूमिका मात्र खेल्ने गर्दछन्। यस्ता प्रक्रियाले मुलुकमा शान्ति तथा न्यायको सुनिश्चितताका लागि न्यूनतम आधार निर्माणमा मद्दत पुऱ्याउँछन् भने मुलुकमा पुनः हिंसा उत्पन्न हुनसक्ने कारक पक्षहरूको न्यूनीकरणमा सहयोगी भूमिका खेल्दछन्। नेपालमा शान्ति स्थापनासँगै दश वर्षे द्वन्द्वसँग सम्बन्धित मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा ज्यादती र गम्भीर अपराधको उचित रूपमा छानबिन गरी पीडितलाई न्याय तथा परिपूरण प्रदान गर्नका लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रको परिकल्पना गरिएको थियो, जसमा करिब १४ हजार (सरकारी तथ्याङ्क अनुसार करिब १७ हजार) नागरिकको हत्या हुन पुगेको थियो भने हजारौं नागरिकहरू अङ्गभङ्ग, यातना र विस्थापनको शिकार हुन पुगेका थिए।

द्वन्द्वकालीन उक्त यथार्थलाई न्यायपरक ढङ्गले सम्बोधन गर्नका लागि शान्ति सम्झौता र अन्तरिम सविधानको व्यवस्था अनुसार सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग गठन गरिएका छन्। विडम्बना, दुवै आयोगहरूको स्वतन्त्रता, स्वायत्तता र विशेषज्ञतामाथि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकार उच्चायोग लगायत राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सरोकारवालाहरू र पीडितहरूबाट गठनको प्रारम्भदेखि नै आलोचना हुनुका साथै सरोकारवाला सबैजसो उक्त आयोगहरूको कार्यशैलीबाट विश्वस्त र सन्तुष्ट हुन नसकेको अवस्था छ। यसले सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रहरूको विश्वसनीयतामाथि प्रश्नचिन्ह उठाएको छ।

द्वन्द्वउपान्त समाजमा स्थापित सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रहरू कुनै पनि मुलुकको द्वन्द्वको प्रकृति तथा परिवेश अनुसार मौलिक हुने गर्दछन् र हुनुपर्दछ। यस्ता संरचनाहरू कुनै पनि मुलुकको अनुभवका आधारमा हुबहु कार्यान्वयनमा ल्याउन सकिँदैन। तथापि, राम्रा अभ्यासहरूबाट सकारात्मक पाठहरू सिक्नुपर्दछ र सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रहरूलाई प्रभावकारी बनाउने यो सर्वोत्तम उपाय पनि हो। विश्वव्यापी अनुभवअनुसार यस्ता संरचनाहरू पूर्णरूपमा अन्तर्राष्ट्रिय (अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सहयोग, कायदेश र प्रतिनिधित्व), मिश्रित (अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सहयोग, राष्ट्रिय कायदेश र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिनिधित्व) र पूर्णतया राष्ट्रिय (राष्ट्रिय आर्थिक सहयोग, राष्ट्रिय कायदेश तथा

* द्वन्द्व तथा सुरक्षा विशेषज्ञ र मानव अधिकारकर्मी बुढाथोकी शान्ति तथा न्याय प्रवर्द्धन केन्द्र र न्याय तथा सुरक्षा सञ्जालसँग सम्बद्ध छन्। उनलाई peace.sb@gmail.com मा सम्पर्क गर्न सकिन्छ।

प्रतिनिधित्व) स्वरूपका पाइन्छन्। तर, यस्ता संयन्त्रहरूको समानता भनेको स्वतन्त्रता, स्वायत्तता, विशेषज्ञता, स्वीकार्यता, पारदर्शिता र चलायमानता हुने गर्दछ भने उनीहरूको मूलभूत उद्देश्यहरूमा सत्यको खोजी, दोषीमाथि कारवाहीको सिफारिस, क्षतिपूर्ति तथा परिपूरणका लागि सुझाव र संस्थागत सुधार आदि हुने गर्दछन्। हाम्रो सन्दर्भमा कानूनमा केही हदसम्म माथि उल्लेखित सबैजसो प्रावधानहरू धेरैथोर समाविष्ट भएपनि नीतिगत र कार्यगत अस्पष्टताका कारण कार्यान्वयनमा आउने आशङ्का रहेको छ।

द्वन्द्वउपान्त मुलुकमा शान्ति, सुशासन र न्यायको सुनिश्चितता सङ्क्रमणकालीन संरचनाहरूको प्रभावकारितामा निर्भर गर्ने भएकाले यसको गठन तथा सञ्चालनमा राजनीतिक सौदावाजी र हस्तक्षेप हुन नहुने मान्यता रहेको छ। नेपालमा सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रहरूको गठन प्रक्रिया र सञ्चालनका सम्बन्धमा मानव अधिकार समुदाय र पीडितहरूसँग वर्षौंसम्म लामो छलफल भएपनि दलीय स्वार्थ र हस्तक्षेपका कारण एकातिर व्यवस्थापिका-संसदबाट कानून पारित हुन समय लाग्यो भने अर्कोतिर सहमतिका आडमा पारित कानून पीडितमुखी हुनुको साटो क्षमादान र आममाफी उन्मुख हुन पुगेको अनभूत गरिएको छ। मूलतः सर्वोच्च अदालतले क्षमादान, मेलमिलाप, हदम्याद, पीडित तथा साक्षी संरक्षण, मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको अपराधिकरण, गम्भीर अपराधमा फौजदारी अभियोजनको व्यवस्थालाई कानूनमा समावेश गर्नका लागि जारी निर्देशनको अहिलेसम्म पालना भएको छैन। परिणामस्वरूप, दुवै आयोगहरू स्वतन्त्रता र विश्वसनीयतामा आशङ्का पैदा हुनु स्वभाविक मानिन्छ।

पछिल्लो चरणमा सरकार परिवर्तनको महत्त्वपूर्ण हिस्सा मानिएको भनिएको सङ्क्रमणकालीन न्यायको भविष्य पुनः अन्यौलतातर्फ उन्मुख देखिन्छ। एकातिर दुवै आयोगहरूमा पीडितहरूका तर्फबाट उजुरी दिने समयावधि समाप्त भएको छ भने अर्कोतिर आयोगमा परेका उजुरीहरूको टुङ्गो कसरी लगाउने सम्बन्धमा स्वयम् आयोगहरू अन्यौलमा देखिन्छन्। सर्वोच्च

अदालतको आदेशको आधारमा अनिवार्य रूपमा गरिनुपर्ने कानूनको संसोधनमा राजनीतिक समझदारी निर्माण हुन सकेको छैन भने द्वन्द्वमा प्रत्यक्ष संलग्न राजनीतिक दलहरू मूलतः नेपाली काङ्ग्रेस तथा माओवादी केन्द्रका नेतृत्वहरू र सुरक्षा निकायको माथिल्लो दर्जाका अधिकृतहरूबाट उन्मुक्तिका उपायहरू कानूनमा समावेश गर्नुपर्ने अप्रत्यक्ष दबाव रहेको छ। यसको पुष्टि प्रधानमन्त्री पुष्पकमल दाहाल स्वयम्बाट सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियाको आधार “बिस र क्षमा देऊ” भन्ने आधारमा तय गरिएको भन्ने अभिव्यक्तिबाट हुने गर्दछ।

यसैगरी, आयोगको कार्यावधि आगामी ६ महिनामा अन्त्य हुने भएकाले उक्त उजुरीहरूमाथि अन्तिम निर्णय हुन असम्भव छ भने आयोगले हालसम्म चिरपरिचित द्वन्द्वकालीन घटनाहरूमा कुनै पनि अनुसन्धान नगरेको सन्दर्भमा उजुरीलाई पूर्णरूपमा आधार बनाएको देखिन्छ। यसले राजनीतिक शक्तिका मुख्य नेताहरू र सुरक्षा निकायका प्रमुखहरू संलग्न भएका घटनाहरू अनुसन्धानको दायरामा नपर्ने देखिन्छ भने उनीहरूले उन्मुक्ति पाउने प्रबल सम्भावना छ। साथै, सर्वोच्च अदालतको आदेशअनुसार कानूनको संशोधन नभएसम्म यसका मुख्य सरोकारवालाहरूले यी आयोगहरूको निष्कर्षलाई स्वीकार्ने तथा अपनत्व नलिने अवस्था भएका कारण नेपालको सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रहरूको प्रयास निरर्थक हुनेछ भने द्वन्द्व पीडितहरू न्यायबाट विमुख हुने निश्चित छ।

द्वन्द्व निरूपणसँग सम्बन्धित आयोगहरू एकातिर चलायमान हुन नसकेको र तिनमा नियुक्त पदाधिकारीहरूप्रति मुख्यतया पीडितहरू र नेपालको सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई निकटरूपमा नियालिरहेका अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय विश्वस्त हुन सकेका छैनन्। तथापि, उजुरीहरूको सङ्ख्यालाई आयोगहरूका तर्फबाट उत्साहजनक मानिए पनि द्वन्द्वको चाप र क्षतिको तुलनामा अत्यन्त न्यून मान्नुपर्ने अवस्था छ। यसका पछाडि द्वन्द्वबाट अत्यन्त प्रभावित जिल्लाहरूमध्ये १४ जिल्ला भूकम्पबाट क्षत-विक्षत भएकाले उक्त क्षेत्रमा उजुरी प्राथमिकतामा नपरेको हुन सक्दछ।

साथै, दलीय मञ्चको रूपमा स्थापित र सरकारको प्रत्यक्ष मातहतमा कार्यरत सचिवबाट सञ्चालित स्थानीय शान्ति समितिबाट उजुरी सङ्कलन गरिनु र आयोगबाट पीडितको सुरक्षा तथा उजुरी प्रक्रियाका सम्बन्ध पर्याप्त सूचना प्रवाह हुन नसक्नुले उजुरीतर्फ पीडितहरू आकर्षित नभएका हुन सक्दछन्। दुर्भाग्य, उजुरी सङ्कलनसँगै पीडितहरूमा प्रतिशोधका शिकार हुनुपर्ने भय बढ्दै गए पनि उनीहरूको सुरक्षाका निमित्त राज्य तथा आयोगहरूबाट कुनै ठोस योजना सार्वजनिक नहुनु चिन्ताको विषय भएको छ र द्वन्द्व पीडितहरू थप पीडित हुने संशय बढ्दै गएको छ।

सरकारप्रतिको परनिर्भरता र राजनीतिक दलहरूको निगाहामा नियुक्त भएका आयोगका पदाधिकारीहरूको विगतको पृष्ठभूमि र कमजोर क्षमताका कारण आयोगहरू प्रभावकारी र विश्वसनीय हुन नसकेका हुन्। उदाहरणका लागि पदाधिकारीहरू आयोगहरू गठनको प्रारम्भमा नै राजनीतिक दलका नेतृत्वको घर-घरमा पुगी भेटघाट गर्नु, नियमावली तथा जनशक्तिमा सरकारको पूर्णतया निर्भर रहनु तथा वैकल्पिक उपायको खोजी गर्न नसक्नु, कर्नेल लामाको रिहाई गर्नुपर्ने अभिव्यक्ति दिनुलाई लिन सकिन्छ। यसबाट आयोगका पदाधिकारीहरूमा राजनीतिक शक्तिहरूको इच्छा विपरीत कदम चाल्ने साहस र इच्छाशक्ति नभएको सहजै अनुमान लगाउन सकिन्छ।

दोस्रो, आयोगहरूको ढिलासुस्तीका कारण यिनको कार्यावधि दुई वर्ष र सम्भावित थप एक वर्षको अवधिमा समेत सङ्क्रमणकालीन न्यायको आधारभूत कार्य सम्पन्न गर्न नसक्ने निश्चित छ। विषयगत अन्यौलता र अस्पष्टताका बावजूद अगाडि बढेका आयोगहरूले आफ्नो तर्फबाट अहिलेसम्म कुनै पनि घटनाको सामान्य अध्ययन नगर्नु रहस्यपूर्ण मान्नुपर्ने हुन्छ। उदाहरणका लागि दोरम्बा, बाँदरमुढे, मैना सुनुवार, मुक्तिनाथ अधिकारी, चिसापानी जस्ता घटनाको अनुसन्धानमा कसैको उजुरी आवश्यक छैन र आयोगहरू स्वयम् अग्रसर हुनुपर्ने थियो। परिणामतः विषयवस्तु र प्रक्रियागत बहस नभई आयोगका

पदाधिकारीहरूमा देखिएको व्यक्तिगत महत्वाकाङ्क्षा, सेवा तथा सुविधाप्रतिको मोह र राजनीतिक दलप्रतिको आशक्ति देखाउने प्रवृत्तिका कारण पदाधिकारीहरूको आन्तरिक कलह छरपष्ट भइसकेको छ। यसले उनीहरूमा जागिरे मानसिकता व्याप्त रहेको भ्रमको दिने गर्दछ। उदाहरणका लागि आवश्यकताका आधारमा कार्यावधि १ वर्ष थप गर्न सकिने प्रावधानलाई समेत समेटी कार्ययोजना तय गरिनुले आयोगका पदाधिकारीहरूमा पदीय जिम्मेवारीप्रति संवेदनशील नभएको प्रमाणित हुन्छ।

तेस्रो, सङ्क्रमणकालीन न्यायको सुनिश्चितताका लागि समान उद्देश्यका लागि दुईओटा आयोगहरू गठन भएका छन्। तर, कानुनले आपसी सहकार्य तथा सूचना आदान-प्रदानको परिकल्पना नगरेको कारण आयोगहरूले लगनशीलता र गम्भीरतापूर्वक काम गरेको अवस्थामा पनि मुद्दाहरूको छानबिनका क्रममा जटिलता आउने देखिन्छ। कतिपय अवस्थामा एकअर्काको क्षेत्राधिकारमा प्रवेश हुने प्रवृत्ति सम्भावना छ। त्यस्तो अवस्थामा समस्याको समाधानको विकल्प नहुँदा सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया नै अवरुद्ध हुने सम्भावना रहेको छ। फलतः मुद्दाहरूको निष्पत्तिको क्रममा आपसी मतभेद सृजना हुने निश्चित छ।

चौथो, द्वन्द्वकालका घटनाहरू र मानव अधिकार उल्लङ्घनसँग सम्बन्धित सूचनाहरूको ठूलो अभिलेख राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगसँग सुरक्षित छ र उक्त सूचनाहरूको सही व्यवस्थापन एवम् संरक्षण गर्नु आयोगको दायित्व हो। तर सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी कानुनले आयोगको भूमिका सिफारिसको कार्यान्वयनको अनुगमनमा सीमित गरेको अवस्थामा मानव अधिकार आयोगले सूचना हस्तान्तरण गर्नका लागि कानुनी रूपमा असम्भव छ। पछिल्लो चरणमा सूचनाको गोपनीयताको सुनिश्चितता भएको अवस्थामा अभिलेख अध्ययनका लागि मात्र निश्चित सूचना दिन सकिने आशयले सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रहरू र मानव अधिकार आयोगका बीचमा सहकार्य तथा विश्वासको वातावरणमा अवरोध सृजना हुनेछ। फलतः द्वन्द्व पीडितहरूसँग सम्बन्धित तत्कालीन सूचना उपलब्ध नहुने सम्भावना छ।

पाँचौं, सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रहरूको चलायमानता मानव अधिकार संस्थाहरू तथा पीडितहरूसँगको सहकार्य र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोगमा निर्भर गर्दछ। तर, दुवै आयोगहरूको स्वतन्त्रता तथा निष्पक्षतामा अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय एकातिर सहमत हुन नसकेको अवस्था छ भने अर्कोतिर मानव अधिकार समुदाय र पीडित समूहहरूसँग विश्वासको वातावरण निर्माणमा दुवै आयोगहरू असफल भएका छन्। यस्तो अवस्थामा नागरिक समाजको क्षेत्रबाट आवश्यक सहयोग पाउन मुस्किल देखिन्छ भने पीडितहरूका बीचमा जनचेतनाको कार्य पनि अगि बढ्न सक्तैन।

सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया सक्रिय हुनसक्ने अवस्थामा सम्भावित पीडक पक्षहरूका बीचमा कार्यगत एकता तथा आपसी हितका लागि सकरात्मक समझदारी बन्नु सामान्य मानिन्छ। सत्ता साभेदार मुख्य राजनीतिक दलहरूका अलावा सरकारमा आसीन तथा प्रतिपक्षी दलका नेतृत्व तहका व्यक्तिहरू धेरै वा थोरै हुनसक्छन्, तर सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रहरू प्रभावकारी भएको अवस्थामा द्वन्द्वकालीन घटनाहरूमा अनुसन्धानको दायरामा आउने निश्चित छ। मुख्यतया तत्कालीन १० वर्षको अवधिमा प्रधानमन्त्रीहरू र गृहमन्त्रीहरूका अलावा विद्रोही समूहका प्रमुखलगायत महत्त्वपूर्ण व्यक्तिहरू दुवै आयोगप्रति जवाफदेही हुनुपर्ने हुन्छ। यसैगरी सुरक्षा संयन्त्रहरू तथा प्रशासनिक निकायहरू र विद्रोही लडाकुहरू समेतलाई जिम्मेवार बनाउनुपर्ने हुन्छ। फलतः कानुनका आधारमा कारबाहीको दायरामा पर्नसक्ने सम्भावना पनि रहन्छ। यसै परिवेशमा पछिल्लो चरणमा सेनाको अगुवाईमा सुरक्षाका अन्य निकायहरूका बीचमा सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रहरूको सामनाका लागि साभारणनीति बनाउने सम्बन्धमा भएको गोप्य छलफल र एमाओवादी (हाल माओवादी केन्द्र) को अगुवाईमा पूर्व-माओवादीहरूको सामूहिक रूपमा सामना गर्ने उद्घोषलाई संवेदनशीलताका साथ विश्लेषण गरिनुपर्छ।

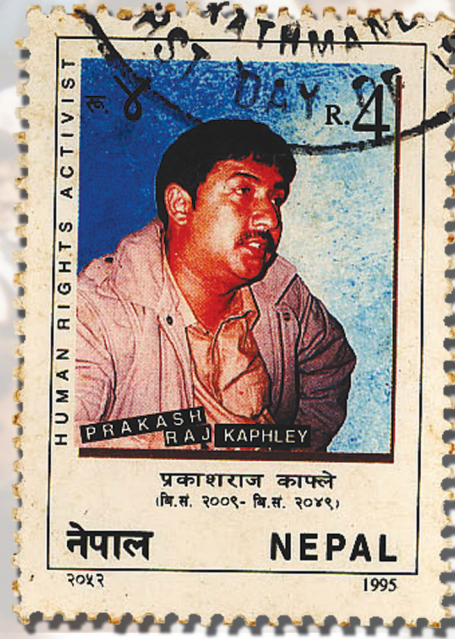
यसैगरी राजनीतिक दलहरूको प्रत्यक्ष छायाँमा सञ्चालित भए पनि दुवै आयोगले औपचारिकता पूरा गर्ने नाममा

गरेको उजुरी सङ्कलन सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया पुनः राजनीतिक बहसको विषय पनि बनेको छ। मूलतः अदालतले आफ्नो क्षेत्राधिकारमा आएका मुद्दाहरूलाई फौजदारी अपराध अन्तर्गत सुनवाइलाई निरन्तरता दिन थालेपछि द्वन्द्वकालका शक्तिहरू थप सशङ्कित भएका छन्। फलतः सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियामा देखिएको अन्यायिता, अस्पष्टता र अक्षमताका कारण द्वन्द्वकालका मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा ज्यादतीहरू र गम्भीर अपराधसँग सम्बन्धित घटनाहरूको निरूपणका माध्यमबाट पीडितहरूलाई न्याय सुनिश्चितता गर्नुको साटो दण्डहीनता, आममाफी र शान्ति प्रक्रियाको नाममा राजनीतिक उन्मुक्तिलाई प्रश्रय दिएको स्पष्ट हुन्छ।

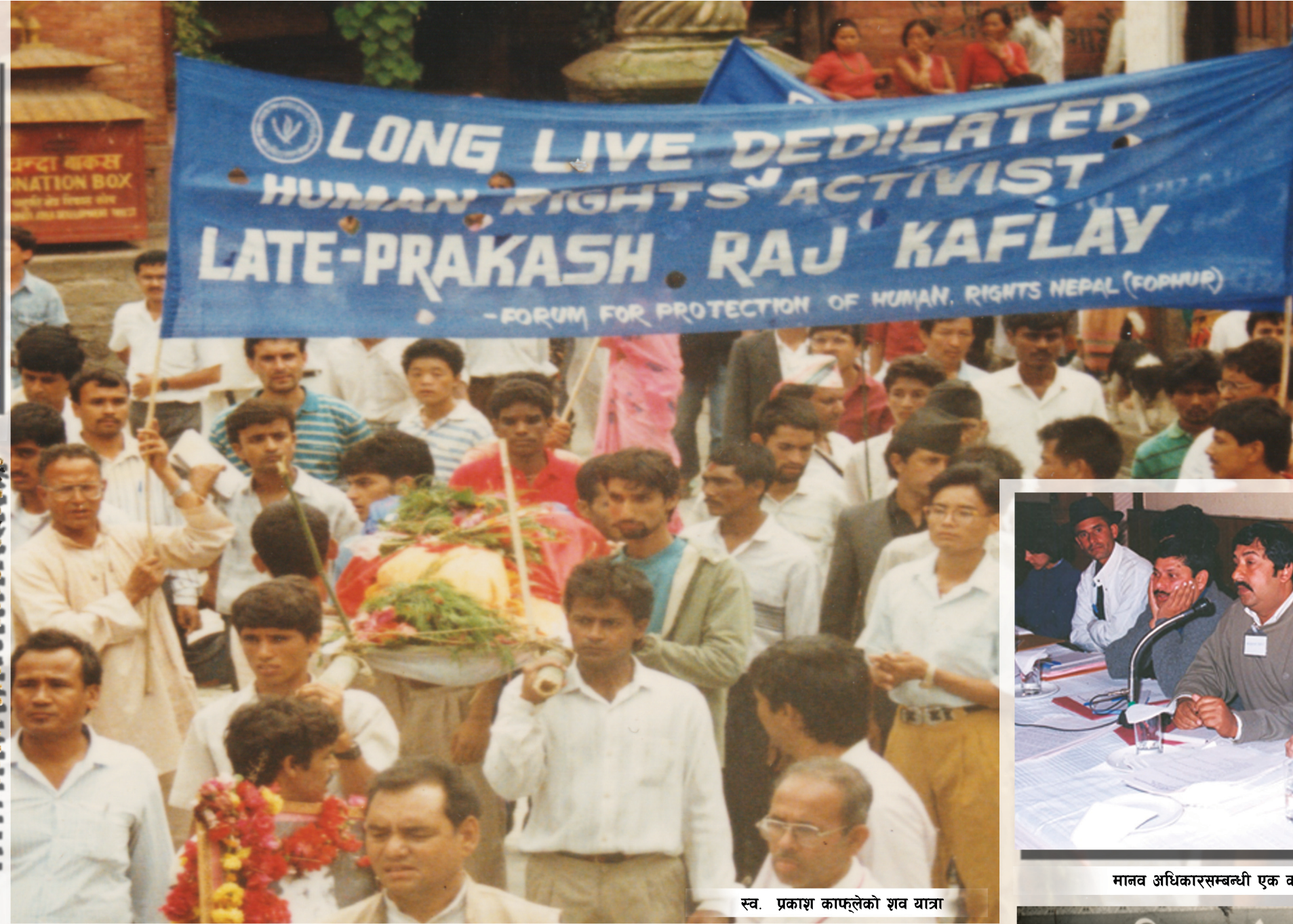
शान्ति प्रक्रियालाई निष्कर्षमा पुऱ्याउनका लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रहरूको प्रभावकारिता जरुरी हुन्छ। शान्ति सम्झौता राजनीतिक सौदावाजीको दस्तावेज भए पनि द्वन्द्वकालीन मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा ज्यादती र गम्भीर अपराधहरूको सम्बोधन निष्पक्ष रूपमा हुनुपर्दछ भने पीडितहरूका लागि सर्वस्वीकार्य मान्यताका आधारमा न्यायको सुनिश्चितता गरिनुपर्दछ। मेलमिलापका नाममा अभियोजनको प्रक्रियालाई अवरुद्ध गरिएको अवस्थामा सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया अपूरो हुने गर्दछ। तसर्थ नेपालमा राजनीतिक स्थायित्व तथा दीर्घो शाान्तिका नाममा विगतदेखि आएको द्वन्द्वउपान्त न्यायलाई पन्छाउने क्रमको यात्रालाई निरन्तरता दिइनु पीडितहरूका लागि न्यायसङ्गत हुन सक्तैन। फलतः विगतको मल्लिक आयोग, रायमाझी आयोगलगायत महत्त्वपूर्ण आयोगका सिफारिसहरूको कार्यान्वयन नगरेका कारण देशमा दण्डहीनता संस्थागत हुन पुगेको पृष्ठभूमिमा सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रहरूको असफलताका कारण मुलुकमा शान्ति र न्यायको भविष्य पनि खतरामा पर्ने अवस्था आउन सक्दछ। तसर्थ, औपचारिकता पूरा गर्नमा मात्र सीमित उद्देश्यले स्थापित सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रहरूको काम-कारबाहीप्रति समयमा नै सचेत हुनु जिम्मेवार सबैका लागि बुद्धिमानीपूर्ण हुनेछ।

स्व. प्रकाश काफ्ले

राष्ट्रिय व्यक्तित्व टिकटमाला शीर्षकमा प्रकाशित स्व. प्रकाश काफ्लेको फोटो अङ्कित हुलाक टिकट

स्व. प्रकाश काफ्लेको शव यात्रा

स्व. प्रकाश काफ्ले

मानव अधिकारसम्बन्धी एक कार्यक्रममा स्व. प्रकाश काफ्ले

मानव अधिकार संरक्षण मञ्चको प्रथम राष्ट्रिय सम्मेलनमा स्व. प्रकाश काफ्ले

मानव अधिकारसम्बन्धी एक अन्तर्राष्ट्रिय कार्यक्रममा स्व. प्रकाश काफ्ले

प्राची (साउन २०७३/पूर्णाङ्क ९०)

प्रकाशको उज्यालो

- विमलचन्द्र शर्मा

नेपालमा मानव अधिकारको आन्दोलनको शुरुवात कर्ताहरू मध्ये स्व. प्रकाश काफ्लेको नाम पहिलो पङ्क्तिमा आउँछ।

काफ्ले सन् १९८५ मा स्थापित मानव अधिकार संरक्षण मञ्च तथा वि. सं. २०४८ सालमा स्थापित इन्सेकको संस्थापक महासचिव हुनुहुन्थ्यो। उहाँकै सक्रियतामा सन् १९८४ देखि नेपालमा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार दिवस मनाउन सुरुवात भएको हो।

उहाँकै सोचअनुसार इन्सेकले सन् १९९२ देखि हालसम्म देश भरिको मानव अधिकार अवस्थालाई समेटेर **नेपाल मानव अधिकार वर्ष पुस्तक** प्रकाशन गरिरहेको छ। त्यसैगरी उहाँकै सोच अनुरूप सुदूर र मध्यपश्चिममा कायम रहेको बँधुवा मजदुरको रूपमा रहेको कमैया प्रथा सम्बन्धी प्रतिवेदन इन्सेकले प्रकाशित गरेको थियो।

उक्त प्रतिवेदन प्रकाशित भएपछि भएको विभिन्न चरणको आन्दोलनले बँधुवा मजदुरको रूपमा रहेको कमैयाहरूलाई सरकारले मुक्त गर्ने घोषणा गरेको थियो। तर विधिको बिडम्बना उहाँको योजनाले साकार रूप पाएको उहाँ आफैले हेर्न पाउनु भएन। २०४९ फागुन १६ गते नुवाकोटको घ्याँडफेदीमा भएको थाई विमान दुर्घटनामा उहाँको दुःखद निधन भयो।

प्रकाश काफ्ले र नेपालको मानव अधिकार आन्दोलनको बीच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध छ। उहाँको योगदानको उल्लेख बिना नेपालको मानव अधिकार आन्दोलन अपूर्ण हुन्छ। प्रकाश भौतिक रूपमा हामी माफ नभएपनि उहाँले मानव अधिकारको क्षेत्रमा जगाउनु भएको प्रकाशको उज्यालोमा हामी छौं।

(साउन २०७३/पूर्णाङ्क ९०) प्राची

ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी कानूनी व्यवस्था

अधिवक्ता, टीकाध्वज खड्का

विषय प्रवेश

६० वर्ष पूरा गरेका नेपालीलाई ज्येष्ठ नागरिक भनी ज्येष्ठ नागरिक ऐन, २०६३ ले परिभाषित गरेको छ। नेपालको राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार नेपालको कूल जनसङ्ख्या २ करोड ६४ लाख ९४ हजार ५ सय ४ मध्ये ८ प्रतिशत अर्थात २१ लाख १९ हजार ५ सय ६० ज्येष्ठ नागरिकको सङ्ख्या रहेको छ।

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले प्रकाशन गरेको विभिन्न सालको जनसङ्ख्या प्रतिवेदनको आधारमा नेपालमा ज्येष्ठ नागरिकको जनसङ्ख्या वृद्धिको अनुपात सन् १९५२ मा ५ प्रतिशत, सन् १९७१ मा ५.६ प्रतिशत, सन् १९९१ मा ५.८ प्रतिशत, सन् २००१ मा ६.५ प्रतिशत र सन् २०११ मा ८ प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिन्छ।

ज्येष्ठ नागरिकहरूको जीवनका भोगाइहरूबाट समाजले धेरै कुरा सिक्न सक्ने भएकोले उहाँहरूलाई जिउँदो इतिहासको रूपमा समेत व्याख्या गर्ने गरिन्छ। समाजको महत्त्वपूर्ण अङ्गको रूपमा रहेका ज्येष्ठ नागरिकहरूको कुरा सुन्ने, आवश्यक स्याहारसुसार र सम्मान गर्नुपर्नेमा धेरै जसो ज्येष्ठ नागरिकहरू अभाव, असुरक्षा र दयनीय अवस्थामा जीवन गुजारा गरिरहेका छन्।

समाजमा रहेका जो कोही व्यक्ति पनि एक दिन ज्येष्ठ नागरिकको रूपमा रूपान्तरित हुन्छन्। त्यसैले पनि ज्येष्ठ नागरिकलाई असल व्यवहार गरेमा भोलिको दिनमा उसले पनि अरूबाट राम्रो व्यवहार पाउँछ।

आर्थिक अवस्था सबल भएका, स्वास्थ्य अवस्था राम्रो भएका, सेवा निवृत्त, भौगोलिक रूपमा सहज स्थानमा बसोबास भएका, परिवारमा असल सदस्यहरू भएका

सीमित ज्येष्ठ नागरिक बाहेक ठूलो सङ्ख्यामा रहेका ज्येष्ठ नागरिकहरूको अवस्था साह्रै दयनीय छ। बुढेसकाल त्यसमाथि गरिवी, अपाङ्गता, पारिवारिक हेला आदि व्यहोर्नु परेका ज्येष्ठ नागरिकहरूको अवस्था भन्नु कष्टकर छ।

ज्येष्ठ नागरिकहरूको हक अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न आवश्यक ठानेर नै राज्यले २०६३ सालमा नै ज्येष्ठ नागरिक ऐन र २०६५ सालमा नियमावलीसमेत निर्माण गरेको छ। नेपालको संविधान, २०७२ को धारा ४१ मा मौलिक हक अन्तर्गत ज्येष्ठ नागरिकलाई राज्यबाट विशेष संरक्षण तथा सामाजिक सुरक्षाको हक हुने उल्लेख गरिएको छ। तर, उल्लेखित कानूनहरूले ज्येष्ठ नागरिकका सम्बन्धमा गरेको व्यवस्थाहरूको बारेमा बहुसङ्ख्यक सरोकारवालाहरूलाई हालसम्म पनि थाहा जानकारी नहुँदा राज्यबाट ज्येष्ठ नागरिकले पाउनुपर्ने सेवा सुविधाबाट समेत उनीहरू वञ्चित छन्।

ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी ऐनमा भएका व्यवस्थाहरू

ज्येष्ठ नागरिकको संरक्षण र सामाजिक सुरक्षा गर्ने, निजहरूमा रहेको ज्ञान, सीप, क्षमता र अनुभवको सदुपयोग गरी निजहरूप्रति श्रद्धा, आदर तथा सद्भावको अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यले २०६३ मङ्सिर ८ गतेबाट लागू भएको ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी ऐन, २०६३ मा ज्येष्ठ नागरिकका सम्बन्धमा निम्न व्यवस्थाहरू छन् :

ज्येष्ठ नागरिकको वर्गीकरण: ऐनको दफा २ ले ज्येष्ठ नागरिकको परिभाषा र वर्गीकरण निम्नअनुसार गरेको छ :

(क) **ज्येष्ठ नागरिक** : साठी वर्ष उमेर पूरा गरेको नेपाली नागरिकलाई ज्येष्ठ नागरिक सम्भन्नु पर्छ भनी ऐनले परिभाषा गरेको छ।
(ख) **असहाय ज्येष्ठ नागरिक** : जीवनयापन गर्ने कुनै आधार, आयस्रोत वा सम्पत्ति नभएको, पालनपोषण तथा हेरचाह गर्ने परिवारको कुनै सदस्य नभएको, परिवारको सदस्य भए पनि निजले पालनपोषण नगरी अपहेलित वा उपेक्षित जीवनयापन गर्नुपरेको ज्येष्ठ नागरिकलाई असहाय ज्येष्ठ नागरिक भनी परिभाषा गरेको छ।

(ग) **अशक्त ज्येष्ठ नागरिक** : “अशक्त ज्येष्ठ नागरिक” भन्नाले शारीरिक वा मानसिक रूपले अशक्त (शारीरिक वा मानसिक रूपले अशक्त भई अन्य सामान्य नागरिक सरह दैनिक काम काजमा सहभागी हुन असमर्थ भएका) ज्येष्ठ नागरिक सम्भन्नुपर्छ भनी ऐनले परिभाषा गरेको छ।

ज्येष्ठ नागरिकलाई सम्मान गर्नुपर्ने: ज्येष्ठ नागरिकलाई सम्मान गर्नु सबैको कर्तव्य हुनेछ भन्ने व्यवस्था ऐनको दफा ३ ले गरेको छ।

ज्येष्ठ नागरिकको पालनपोषण तथा हेरचाहसम्बन्धी व्यवस्था: ज्येष्ठ नागरिकको पालनपोषण तथा हेरचाहसम्बन्धी ऐनको दफा ४ ले निम्नानुसारको व्यवस्था गरेको छ :

(१) ज्येष्ठ नागरिकलाई आफ्नो आर्थिक हैसियत तथा इज्जत आमदअनुसार पालनपोषण तथा हेरचाह गर्नु परिवारको प्रत्येक सदस्यको कर्तव्य हुनेछ।

(२) ज्येष्ठ नागरिकले आफ्नो अंश लिइ परिवारबाट अलग बसेको वा बस्न चाहेको अवस्थामा बाहेक निजले चाहेको परिवारको सदस्यले आफ्नो

- साथमा राखी पालनपोषण गर्नुपर्नेछ।
- (३) कसैले ज्येष्ठ नागरिकको इच्छा विपरीत निजलाई परिवारबाट अलग राख्न वा अलग बस्न बाध्य गराउनु हुँदैन।
- (४) ज्येष्ठ नागरिक वा निजलाई पालनपोषण गर्ने परिवारको सदस्यको आर्थिक अवस्था कमजोर भएमा परिवारको अन्य सदस्यले त्यस्तो ज्येष्ठ नागरिकलाई आफूसँगै नराखेको भए तापनि पालनपोषण तथा हेरचाहको व्यवस्था गर्नुपर्नेछ।
- (५) ज्येष्ठ नागरिकको चल, अचल सम्पत्ति प्रयोग वा उपयोग गर्ने परिवारको कुनै सदस्य, नातेदार वा हकवालाले निजलाई आफूसँगै राखी पालनपोषण तथा हेरचाह गर्नु पर्नेछ।

ज्येष्ठ नागरिकले उजुरी दिनसक्ने सम्बन्धमा भएको व्यवस्थाहरू

वडा कार्यालयमा उजुरी दिनुपर्ने

दफा ४ बमोजिम ज्येष्ठ नागरिकको पालनपोषण तथा हेरचाह गर्नु पर्ने कर्तव्य भएको परिवारको सदस्य, नातेदार वा हकवालाले निजलाई आफूसँगै राखी पालनपोषण तथा हेरचाह नगरेमा वा गर्ने व्यवस्था नगरेमा त्यस्तो ज्येष्ठ नागरिकले पालनपोषण तथा हेरचाहको लागि सम्बन्धित गाउँ विकास समिति वा नगरपालिकाको वडा अध्यक्षसमक्ष उजुरी दिन सक्नेछ भन्ने व्यवस्था दफा ५ ले गरेको छ।

ज्येष्ठ नागरिकको उजुरी परेपछि वडा अध्यक्षले गर्ने कारवाही : ज्येष्ठ नागरिकको उजुरी परेपछि वडा कार्यालयले निम्न अनुसारको कारवाही गर्ने व्यवस्था दफा ५ ले गरेको छ।

मेलमिलाप गराइदिनुपर्ने: ज्येष्ठ नागरिकको पालनपोषण तथा हेरचाह गर्नु पर्ने कर्तव्य भएको व्यक्तिले पालनपोषण तथा हेरचाह नगरेको कारणले ज्येष्ठ नागरिकको उजुरी परेमा त्यस्तो उजुरीउपर वडा अध्यक्षले आवश्यक जाँचबुझ गरी निज र निजलाई पालनपोषण तथा हेरचाह गर्नु पर्ने परिवारको सदस्य, नातेदार वा हकवालाबीच मेलमिलाप गराइदिनु पर्नेछ।

मेलमिलाप हुन नसके आदेश दिने: मेलमिलाप हुन नसकेमा वडा अध्यक्षले त्यस्तो ज्येष्ठ नागरिकलाई पालनपोषण तथा

हेरचाह गर्न परिवारको सदस्य नातेदार वा हकवालालाई लिखित आदेश दिन सक्नेछ।

आदेश वडा कार्यालयको सूचनापाटीमा टाँस्ने: वडा अध्यक्षले दिएको आदेश सम्बन्धित वडा कार्यालयको सूचना पाटीमा र अन्य उपयुक्त स्थानमा टाँस्न लगाउनुपर्नेछ।

आदेश चित्त नबुझे पक्षले के गर्न सक्छ ?

वडा अध्यक्षले दिएको आदेश चित्त नबुझे पक्षले सो आदेश प्राप्त गरेको मितिले सात दिनभित्र सम्बन्धित गाउँ विकास समितिको अध्यक्ष वा नगरपालिकाको प्रमुखसमक्ष निवेदन दिन सक्नेछ।

लिखित आदेश दिन सक्ने: वडा अध्यक्षले दिएको आदेश चित्त नबुझे पक्षको निवेदन परेमा सम्बन्धित गाउँ विकास समितिको अध्यक्ष वा नगरपालिकाको प्रमुखले दुवै पक्षलाई बोलाई सम्झाइ-बुझाइ ज्येष्ठ नागरिकलाई पालनपोषण तथा हेरचाह गर्न परिवारको सदस्य, नातेदार वा हकवालालाई लिखित आदेश दिन सक्नेछ।

आदेश कार्यालयको सूचनापाटीमा टाँस्ने: गाउँ विकास समितिको अध्यक्ष वा नगरपालिकाको प्रमुखले दिएको आदेश सम्बन्धित गाउँ विकास समिति वा नगरपालिकाको सूचना पाटीमा र अन्य उपयुक्त स्थानमा टाँस्न लगाउनु पर्नेछ।

आदेश पालना नगरेमा सिफारिस रोक्न सक्ने

गाउँ विकास समितिको अध्यक्ष वा नगरपालिकाको प्रमुखले दिएको आदेशको पालना सम्बन्धित व्यक्तिले गर्नु पर्नेछ। निजले त्यस्तो आदेशको पालना नगरेमा प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि त्यस्तो व्यक्तिको सम्बन्धमा कुनै पनि विषयको सिफारिस गर्न वडा अध्यक्ष, गाउँ विकास समितिको अध्यक्ष वा नगरपालिकाको प्रमुख बाध्य हुने छैन।

सम्पत्ति आफूखुश गर्न पाउने व्यवस्था

ऐनको दफा ६ ले प्रचलित कानूनबमोजिम अंशवण्डा गरिरहनु नपर्ने, आफ्नो अंशभागको चल, अचल र सोबाट बढे बढाएको सम्पत्ति ज्येष्ठ नागरिकले आफूखुश गर्न पाउने व्यवस्था गरेको छ।

ज्येष्ठ नागरिकबाट सेवा लिन सक्ने व्यवस्था

ऐनको दफा ७ मा नेपाल सरकार वा प्रचलित कानूनबमोजिम स्थापित संस्थाले कुनै क्षेत्रमा विशेष योग्यता वा अनुभव हासिल गरेको ज्येष्ठ नागरिकबाट सेवा लिन सक्नेछ र यसरी सेवा लिएबापत निजलाई त्यस्तो संस्थाले उचित पारिश्रमिक तथा सुविधा उपलब्ध गराउनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ।

भिक्षा माग्न लगाउनु नहुने

ऐनको दफा ८ मा कसैले पनि ज्येष्ठ नागरिकलाई भिक्षा माग्न लगाउनु निजको इच्छाविपरीत सन्यासी, भिक्षु वा फकिर बनाउनु नहुने र कसैले त्यस्तो कार्य गरेमा कसूर गरेको मानिने व्यवस्था गरेको छ।

छुट सुविधा र प्राथमिकतासम्बन्धी व्यवस्था

ऐनको दफा ९ मा सार्वजनिक सवारी साधन, सार्वजनिक कार्य, स्वास्थ्य सेवा, धार्मिक तथा सार्वजनिकस्थलमा ज्येष्ठ नागरिकलाई आवश्यक सेवा, सुविधा र सहयोग प्रदान गर्नु गराउनु सबैको कर्तव्य हुनेछ। भन्ने लगायत निम्नानुसारको अन्य व्यवस्था गरेको छ:

सवारी साधनमा सिट र छुटसम्बन्धी व्यवस्था

नेपाल सरकारले तोकेको सार्वजनिक सवारी साधनमा सम्बन्धित सवारी धनी वा सञ्चालकले ज्येष्ठ नागरिकको लागि कम्तीमा दुईओटा सिट सुरक्षित राख्नुपर्ने र यात्रु भाडादरमा कम्तीमा पचास प्रतिशत छुट दिनुपर्ने।

स्वास्थ्य सेवामा प्राथमिकता

स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्ने प्रत्येक संस्थाले ज्येष्ठ नागरिकलाई प्राथमिकता दिई स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्नु पर्नेछ। नेपाल सरकारले तोकेको स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्ने संस्थाले नेपाल सरकारले तोकेको सङ्ख्याका ज्येष्ठ नागरिकले त्यस्तो संस्थामा उपचार गराउँदा लाग्ने शुल्कमा कम्तीमा पचास प्रतिशत छुट दिनु पर्नेछ।

ज्येष्ठ नागरिकलाई प्राथमिकता दिनु पर्ने

खानेपानी, बिजुली, टेलिफोन लगायत

सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्ने अन्य संस्थाले सेवा प्रदान गर्दा ज्येष्ठ नागरिकलाई प्राथमिकता दिनु पर्नेछ। उल्लिखित छुट र सुविधाको अतिरिक्त नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी ज्येष्ठ नागरिकलाई समय समयमा अन्य छुट र सुविधा दिन सक्ने व्यवस्था ऐनको दफा ९ ले गरेको छ।

मुद्दा मामिलामा प्राथमिकता र प्रतिनिधित्वसम्बन्धी व्यवस्था

मुद्दा मामिलामा प्राथमिकता र प्रतिनिधित्वसम्बन्धी व्यवस्था अन्तर्गत दफा १० ले निम्न व्यवस्थाहरू गरेको छ :

- (१) ज्येष्ठ नागरिक मात्र पक्ष वा विपक्ष भएको मुद्दालाई अदालतले प्राथमिकता दिई कारवाही र किनारा गर्नु पर्नेछ।
- (२) कुनै असहाय वा अशक्त ज्येष्ठ नागरिक मात्र पक्ष वा विपक्षी भएको मुद्दाको सुनवाइ गर्दा अदालतले निजको प्रतिरक्षा गर्ने कानून व्यवसायी राखेर मात्र गर्नुपर्नेछ।
- (३) कुनै ज्येष्ठ नागरिकले आफ्नो आर्थिक अवस्था कमजोर भएकोले मुद्दाको प्रतिरक्षा गर्न कानून व्यवसायी नियुक्त गर्न नसक्ने भनी अदालतसमक्ष निवेदन दिएमा सम्बन्धित अदालतले निजको लागि वैतनिक कानून व्यवसायीको सेवा उपलब्ध गराइदिनु पर्नेछ।

कामकारवाहीमा प्राथमिकता दिनुपर्ने

दफा ११ मा ज्येष्ठ नागरिकसँग सम्बन्धित कुनै काममा सम्बन्धित निकायले प्राथमिकता दिई गरिदिनुपर्ने भन्ने उल्लेख गरेको छ।

कैद सजायमा छुट दिन सकिने

दफा १२ मा कैद सजायमा छुट दिन सकिने व्यवस्था अन्तर्गत निम्न व्यवस्था गरेको छ:

- (१) प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सरकारवादी भई चलेको कुनै मुद्दामा कैद सजाय पाई कैद भोगिरहेको ज्येष्ठ नागरिकलाई निजको उमेर र कसूरको अवस्था हेरी देहायबमोजिमको कैद छुट दिन सकिनेछ :-

- (क) ६५ वर्ष उमेर पूरा भई सत्तरी वर्ष ननाघेको ज्येष्ठ नागरिकलाई पच्चीस प्रतिशतसम्म,
- (ख) सत्तरी वर्ष उमेर पूरा भई पचहत्तर वर्ष ननाघेको ज्येष्ठ नागरिकलाई पचास प्रतिशतसम्म,
- (ग) पचहत्तर वर्ष उमेर पूरा भएका ज्येष्ठ नागरिकलाई पचहत्तर प्रतिशतसम्म।

हेरचाह केन्द्रमा राख्न आदेश दिन सक्ने

कैद सजाय पाएको अशक्त ज्येष्ठ नागरिक वा पचहत्तर वर्ष उमेर पूरा गरेको ज्येष्ठ नागरिकलाई अदालतले कसूरको गाम्भीर्यता हेरी कारागारमा नराखी हेरचाह केन्द्रमा राख्न आदेश दिन सक्नेछ भनी उल्लेख गरिएको छ।

केन्द्रीय ज्येष्ठ नागरिक कल्याण समितिसम्बन्धी व्यवस्था

ऐनको दफा १३ मा ज्येष्ठ नागरिकको हेरविचार, स्याहार सम्भार तथा सामाजिक सुरक्षा गर्ने प्रयोजनको लागि नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्री वा राज्यमन्त्रीको अध्यक्षतामा ज्येष्ठ नागरिकको हित संरक्षण गर्नको लागि सञ्चालित संस्थाहरूमध्येबाट नेपाल सरकारले मनोनयन गरेको एकजना महिलासमेत दुईजना प्रतिनिधि सदस्य समेत रहने गरी १७ सदस्यीय एक केन्द्रीय ज्येष्ठ नागरिक कल्याण समिति गठन गर्ने र उक्त समितिको कार्यकाल तीन वर्षको हुने व्यवस्था गरेको छ।

केन्द्रीय ज्येष्ठ नागरिक कल्याण समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार

केन्द्रीय ज्येष्ठ नागरिक कल्याण समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार निम्न छन् :

- (क) ज्येष्ठ नागरिकको संरक्षण र सामाजिक सुरक्षा गर्नका लागि आवश्यक नीति, योजना तथा कार्यक्रम तयार गरी नेपाल सरकारसमक्ष पेश गर्ने,
- (ख) नेपाल सरकारबाट स्वीकृत भएको नीति, योजना तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन र अनुगमन गर्ने,
- (ग) जिल्ला ज्येष्ठ नागरिक कल्याण

समितिलाई प्राप्त हुन आएको ज्येष्ठ नागरिकको लगत तथा अभिलेख अद्यावधिक राख्ने,

- (घ) जिल्ला ज्येष्ठ नागरिक कल्याण समितिको कामकारवाहीमा समन्वय तथा अनुगमन गर्ने,
- (ङ) नेपाल राज्यभर स्थापना तथा सञ्चालनमा रहेका हेरचाह केन्द्र, दिवा सेवा केन्द्र, ज्येष्ठ नागरिक क्लब एवम् ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी काम गर्ने सङ्घ, संस्थाले गरेको कामकारवाहीको अनुगमन गर्ने।

जिल्ला ज्येष्ठ नागरिक कल्याण समितिसम्बन्धी व्यवस्था

नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी प्रत्येक जिल्लामा जिल्ला विकास समितिको सभापतिको अध्यक्षतामा गाविस अध्यक्ष र नगरपालिकाका प्रमुख तथा ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी काम गर्ने जिल्लास्थित सङ्घ, संस्थामध्येबाट समेत सदस्य रहने गरी जिल्ला ज्येष्ठ नागरिक कल्याण समिति गठन गर्न सक्ने व्यवस्था ऐनको दफा १५ ले गरेको छ।

जिल्ला ज्येष्ठ नागरिक कल्याण समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार

ऐनको दफा १६ ले जिल्ला ज्येष्ठ नागरिक कल्याण समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार देहायबमोजिम हुने व्यवस्था गरेको छ :

- (क) जिल्लाभित्रका ज्येष्ठ नागरिकको लगत सङ्कलन गर्ने, अभिलेख राख्ने र लगत तथा अभिलेखको अद्यावधिक गर्ने,
- (ख) जिल्लाभित्रका ज्येष्ठ नागरिकको संरक्षण र सामाजिक सुरक्षा गर्ने योजना तथा कार्यक्रम तयार गरी स्वीकृतिका लागि केन्द्रीय ज्येष्ठ नागरिक कल्याण समितिसमक्ष पेश गर्ने,
- (ग) नेपाल सरकारबाट स्वीकृत ज्येष्ठ नागरिकको संरक्षण र सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी नीति, योजना तथा कार्यक्रमबमोजिमको जिल्लास्तरीय कार्यक्रम कार्यान्वयन तथा सोको अनुगमन गर्ने,
- (घ) जिल्लामा स्थापना भई सञ्चालनमा

रहेका हेरचाह केन्द्र, दिवा सेवा केन्द्र, ज्येष्ठ नागरिक क्लब एवम् ज्येष्ठ नागरिकको संरक्षण र सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी काम गर्ने तथा अन्य सङ्घ, संस्थाको कामकारवाहीको अनुगमन गर्ने,

- (ङ) ज्येष्ठ नागरिकको संरक्षण तथा सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी कार्य गर्न स्थानीय सामुदायिक संस्थालाई परिचालन गराउने,
- (च) ज्येष्ठ नागरिकले पाउने भत्ता वा सुविधा वितरण गर्ने व्यवस्था मिलाउने,
- (छ) तोकिएबमोजिम अन्य काम गर्ने।

ज्येष्ठ नागरिक कल्याणकोषसम्बन्धी व्यवस्था

ज्येष्ठ नागरिकको संरक्षण र सामाजिक सुरक्षा गर्न नेपाल सरकारबाट प्राप्त रकम, विदेशी सरकार, विदेशी व्यक्ति वा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ, संस्थाबाट प्राप्त रकम, स्वदेशी व्यक्ति वा सङ्घ, संस्थाबाट प्राप्त रकम, अन्य कुनै स्रोतबाट प्राप्त रकमबाट एक ज्येष्ठ नागरिक कल्याणकोष स्थापना गरिने व्यवस्था ऐनको दफा १७ ले गरेको छ।

हेरचाह केन्द्र वा दिवा सेवा केन्द्रको स्थापना र सञ्चालनसम्बन्धी व्यवस्था

नेपाल सरकार वा कुनै व्यक्ति वा प्रचलित कानूनबमोजिम गठन भएको सङ्घ, संस्थाले नेपाल राज्यको कुनै स्थानमा तोकिएको पूर्वाधार पूरा गरी तोकिएको अधिकारीबाट स्वीकृति लिई हेरचाह केन्द्र वा दिवा सेवा केन्द्र वा दुवै केन्द्रको स्थापना र सञ्चालन गर्न सक्ने व्यवस्था ऐनको दफा २० ले गरेको छ।

हेरचाह केन्द्रमा कस्ता ज्येष्ठ नागरिकलाई राख्न सकिन्छ

हेरचाह केन्द्रमा ज्येष्ठ नागरिक, अशक्त ज्येष्ठ नागरिक, असहाय ज्येष्ठ नागरिक तथा अदालतले हेरचाह केन्द्रमा राख्न आदेश दिएको ज्येष्ठ नागरिकलाई राख्न सकिनेछ।

कुनै ज्येष्ठ नागरिकले आफ्नै खर्चमा कुनै हेरचाह केन्द्र वा दिवा सेवा केन्द्रमा बस्न चाहेमा त्यस्तो केन्द्रले आफ्नो क्षमता अनुसार त्यस्तो ज्येष्ठ नागरिकलाई राख्नु पर्नेछ।

आफैले पालनपोषण तथा हेरचाह गर्नुपर्ने ज्येष्ठ नागरिकलाई आफूसँग राख्न नसक्ने अवस्था सृजना भएमा परिवारको सदस्यले त्यस्ता ज्येष्ठ नागरिकलाई कुनै हेरचाह केन्द्रमा राख्न सक्नेछ। त्यसरी राख्न चाहेमा सम्बन्धित हेरचाह केन्द्रले लाग्ने खर्च त्यस्तो सदस्यबाट लिई त्यस्तो ज्येष्ठ नागरिकलाई राख्न सक्नेछ।

हेरचाह केन्द्र वा दिवा सेवा केन्द्रमा बसेका ज्येष्ठ नागरिकलाई सम्बन्धित हेरचाह केन्द्र वा दिवा सेवा केन्द्रले निजहरूको रुचीअनुसार धार्मिक, सामाजिक, मनोरञ्जनात्मक वा आर्थिक क्रियाकलापमा सरिक गराई पारिवारिक वातावरणमा बस्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्नेछ।

सूचना दिनुपर्ने

ऐनको दफा २१ ले कुनै ज्येष्ठ नागरिक बेवारिसे अवस्थामा फेला परेमा सोको सूचना नजिकको हेरचाह केन्द्र वा दिवा सेवा केन्द्र वा प्रहरी कार्यालय वा गाउँ विकास समिति वा नगरपालिकामा दिनु प्रत्येक नागरिकको कर्तव्य हुनेछ, भन्ने व्यवस्था गरेको छ।

केन्द्रमा जिम्मा लगाउनुपर्ने

प्रहरीले कुनै ज्येष्ठ नागरिकलाई बेवारिसे अवस्थामा फेला पारेमा निजलाई नजिकको हेरचाह केन्द्र वा दिवा सेवा केन्द्रमा जिम्मा लगाउनु पर्नेछ।

अन्त्येष्टी (ज्येष्ठ नागरिकको मृत्यु भएमा दाहसंस्कार गर्ने व्यवस्था)

हेरचाह केन्द्रमा कुनै ज्येष्ठ नागरिकको मृत्यु भएमा त्यस्तो नागरिकको सामाजिक परम्परा अनुसार वा निजले इच्छयाएको धार्मिक परम्पराअनुसार निजको अन्त्येष्टी गराउने व्यवस्था सम्बन्धित हेरचाह केन्द्रले गर्नु पर्ने व्यवस्था दफा २२ ले गरेको छ।

सम्पत्ति सम्बन्धित हेरचाह केन्द्रको हुने

हेरचाह केन्द्रमा बस्ने ज्येष्ठ नागरिकको मृत्यु भएमा प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि त्यस्तो मृतकको बाँकी सम्पत्ति सम्बन्धित हेरचाह केन्द्रको हुने व्यवस्था दफा २३ ले गरेको छ।

हेरचाह केन्द्रमा राखेको ज्येष्ठ नागरिकको मृत्यु भएमा त्यस्तो हेरचाह केन्द्रले निजको हेरचाह गरेबापत लाग्ने खर्च कटाई बाँकी रकम परिवारको सदस्य वा नातेदार वा हकवालालाई फिर्ता दिनु पर्ने व्यवस्था समेत दफा २३ ले गरेको छ।

भत्ता वा सुविधा उपलब्ध गराउन सक्ने

नेपाल सरकारले ज्येष्ठ नागरिक, असहाय ज्येष्ठ नागरिक, अशक्त ज्येष्ठ नागरिकलाई तोकिएको आधारमा वर्गीकरण गरी तोकिएबमोजिम भत्ता वा सुविधा उपलब्ध गराउन सक्ने व्यवस्था दफा २४ ले गरेको छ। सोही व्यवस्था बमोजिम हाल ज्येष्ठ नागरिकले भत्ता पाइरहेका छन्।

परिचयपत्र उपलब्ध गराउने

नेपाल सरकारले ज्येष्ठ नागरिकलाई तोकिएबमोजिमको विवरण भएको परिचयपत्र ज्येष्ठ नागरिक बसोबास गरेको गाउँ विकास समिति वा नगरपालिकामार्फत् उपलब्ध गराउने छ, भन्ने व्यवस्था दफा २५ ले गरेको छ।

दण्ड सजायसम्बन्धी व्यवस्था

ऐनको दफा २६ ले दण्ड सजायसम्बन्धी निम्न व्यवस्थाहरू गरेको छ:

- (१) हेरचाह केन्द्र वा दिवा सेवा केन्द्रका प्रमुख, सञ्चालक, कर्मचारी वा अन्य कुनै व्यक्तिले ज्येष्ठ नागरिकको सम्पत्ति लिने बदनियतले कुनै काम गरे गराएमा निजलाई कसूरको मात्रा अनुसार एक वर्षदेखि पाँच वर्षसम्म कैद वा बिगोबमोजिम जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ।
- (२) ज्येष्ठ नागरिकलाई भिक्षा माग्न लगाउने व्यक्तिलाई तीन महिनासम्म कैद वा पच्चीस हजार रुपियाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ।
- (३) ज्येष्ठ नागरिकलाई निजको ईच्छा विपरीत सन्यासी, भिक्षु वा फकिर बनाउने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद वा ५० हजार रुपियाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ।
- (४) प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कसैले अशक्त ज्येष्ठ नागरिक वा पचहत्तर वर्ष उमेर

पूरा गरेको ज्येष्ठ नागरिकविरुद्ध प्रचलित कानूनबमोजिम कसूर मानिने कुनै कार्य गरेमा निजलाई प्रचलित कानूनमा व्यवस्था भएको सजायमा पच्चीस प्रतिशत थप सजाय हुनेछ। (गाली बेइज्जती ऐन, २०१६, केही सार्वजनिक (कसूर र सजाय) ऐन, २०२७, मुलुकी ऐन, कुटपिटको महललगायतका अन्य ऐनहरूमा उल्लेखित कसूर ज्येष्ठ नागरिकको विरुद्ध भएमा अन्यलाई गरेको कसूरमा भन्दा पीडकलाई २५ प्रतिशत थप सजाय हुने व्यवस्था ऐनले गरेको छ।)

मुद्दा हेर्ने अदालत

यस ऐन अन्तर्गत ज्येष्ठ नागरिक संलग्न मुद्दाको शुरु कारवाही र किनारा गर्ने अधिकार सम्बन्धित जिल्ला अदालतलाई हुने व्यवस्था दफा २७ ले गरेको छ।

सरकारवादी हुने

ऐनको दफा २९ ले यस ऐनसँग सम्बन्धित मुद्दा सरकारवादी हुने व्यवस्था गरेको छ।

सरकारवादी हुने भनेको के हो ?

ज्येष्ठ नागरिक ऐन, २०६३ मा उल्लेख भएका ज्येष्ठ नागरिकको हित विपरित हुने गरि कसैले कुनै कसुर गरेमा पीडित वा पीडितको आफन्त वा घटनाबारे जानकारी पाउने जो कोहीले नजिकको प्रहरी कार्यालयमा उजुरी दिन सक्छन्।

सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले घटनाको अनुसन्धान गर्ने, घटनासँग सम्बन्धित मानिसहरू बुझ्ने, पीडकलाई पक्राउ गर्ने लगायतको कार्य सम्पन्न गरी सम्बन्धित क्षेत्रको जिल्ला सरकारी वकिललाई राय प्रतिवेदन पठाउने कार्य गर्दछ र सरकारी वकिलले राय प्रतिवेदन तथा प्रमाणहरूको आधारमा पीडक (प्रतिवादी)लाई के कस्तो सजाय गर्ने हो सो कुराको माग दावीसहितको अभियोग पत्र तयार गरी पक्षको (वादीको) तर्फबाट बहस पैरवी गर्ने लगायतका सम्पूर्ण काम गर्दछन्। यसरी मुद्दामा सरकारले पक्षको हैसियत ग्रहण गरी कारवाहीको प्रक्रिया अगाडि बढ्ने मुद्दालाई सरकारवादी मुद्दा भनिन्छ।

ज्येष्ठ नागरिकको वर्तमान अवस्था

कानूनहरूको अध्ययन गर्दा र सुन्दा रमाइलो र प्रिय लाग्ने ज्येष्ठ नागरिकका हक अधिकारहरूको कार्यान्वयनको सवाल भने प्रभावकारी बन्न सकेको देखिँदैन। देशभित्र रोजगारीको अवसरको अभावका कारण बृद्ध वृद्धाहरूलाई सहारा दिने उमेरका छोरा-छोरीहरू वैदेशिक रोजगारीमा र अवसरको खोजीमा सहर पस्नाले ज्येष्ठ नागरिकको अवस्था दयनीय भएको छ।

सामान्यतया बुढेसकालमा नै शरीरका तन्तुहरू निस्क्यु हुँदै जाने र रोग प्रतिरोध गर्ने क्षमतामा पनि कमी आउनाले कैयौं प्रकारका रोगहरू, लाग्ने र उपयुक्त स्याहार, पोषणयुक्त आहारा र स्वास्थ्य उपचारको आवश्यकता यो उमेरमा नै बढी पर्दछ। यस्तो बेला आर्थिक अभाव तथा सहयोग गर्ने परिवारका सदस्य नहुँदा बुढेसकाल कति पीडादायी बनेको होला सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ।

साथै छोराछोरी भएका प्रायःजसो ज्येष्ठ नागरिकहरूसमेत मन लागेको र स्वस्थकर खाना, आफ्नो रूचीअनुसारको नाना र इच्छाएको धार्मिक कार्य तथा स्थानहरूमा डुल्न घुम्नबाट वञ्चित छन्। आफ्ना सबै दुःख पीडा भुलेर गास काटेर लालनपालन गरेको सन्तानले वा आमालाई अनकन्टार वन तथा एकान्तमा लगेर छोड्नेसमेत गरेको उदाहरण पनि छन्। केही समय अगाडि सुर्खेत र महोत्तरीमा छोरा बुहारीले बुढी आमालाई वनमा पुर्‍याई छोडेको घटना सार्वजनिक भएको थियो। शिक्षित भनिएको समाजमा समेत आफ्ना बाआमालाई जबरजस्ती वृद्धाश्रममा राख्ने गरेको पाइन्छ।

यतिमात्र होइन बाढी, पहिरो, आगलागी तथा भूकम्प जस्ता प्राकृतिक प्रकोपहरूमा समेत शरीरमा बल नभएका ज्येष्ठ नागरिकहरू नै बढी पीडित हुने र ज्यान गुमाउन पुग्ने गरेको पाइन्छ।

बाँचुञ्जेल वा आमाको ख्याल नगर्ने छोराेले मरेपछि समाजमा देखाउनकै लागि भए पनि मरेका वा आमाको नाममा नानाभाती दानधर्म गरेको पनि देख्न पाइन्छ।

यसरी अपवादको रूपमा केही ज्येष्ठ नागरिकहरूको सुखद बुढेसकाल भए तापनि अधिकांश ज्येष्ठ नागरिकहरूको अवस्था दयनीय छ। राज्यले दिएको वृद्ध भत्ता सीमित

ज्येष्ठ नागरिकहरूले मात्र प्राप्त गरेका छन्। अझ ज्येष्ठ नागरिकले भत्ता प्राप्त गरेकाे थाहा पाएपछि आफन्तले माया गरे भैं गरी थाहै नपाई वृद्ध भत्तासमेत प्रयोग गरिदिने गरेको पनि सुन्न पाइन्छ।

निष्कर्ष

ऐन, नियमावली र निर्देशिकाले ज्येष्ठ नागरिकको अधिकारहरूको संरक्षण, संबर्द्धनमा महत्त्वपूर्ण व्यवस्थाहरू गरेको भए पनि यस्ता प्रावधानहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन प्रति परिवार, समाज तथा राज्यका निकायहरू नै सूचनाविहीन र उदासिन हुँदा हालसम्म ज्येष्ठ नागरिकहरूको सवाल प्रभावकारी ढङ्गबाट सम्बोधन हुन सकेको छैन भने ६० वर्ष भन्दा बढी उमेर भएका ज्येष्ठ नागरिकलाई ज्येष्ठ नागरिक भनिए पनि वृद्ध भत्ता पाउन ७० वर्ष पुग्नुपर्ने नियमका कारण ठूलो सङ्ख्यामा वृद्ध, वृद्धा सामाजिक सुरक्षाबाट वञ्चित भएका छन्।

ज्येष्ठ नागरिकका पक्षमा भएका कानुनी प्रावधानहरूको व्यापक प्रचार प्रसार गरी जनचेतना अभिवृद्धि गर्नुपर्ने र कानुनी व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयन भए नभएको बारेमा नियमित अनुगमनको खाँचो छ।

ज्येष्ठ नागरिकहरूको न्यायमा सहज पहुँच स्थापित गर्न राजनीतिक दल, स्थानीय सङ्घ संस्थाहरूले समेत सहजिकरण गर्न आवश्यक छ।

ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई सम्मान, माया र स्नेह साथ व्यवहार गरी उनीहरूको हक अधिकारको संरक्षणमा योगदान पुर्‍याउन र उनीहरूमा रहेको असीमित ज्ञान र सीपको नयाँ पुस्तामा सहज हस्तान्तरण गरी समाज विकासमा योगदान गर्न सबै सम्बद्ध पक्ष क्रियाशील हुनु अपरिहार्य छ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

नेपालको संविधान, २०७२
ज्येष्ठ नागरिक ऐन, २०६३
ज्येष्ठ नागरिक नियमावली, २०६५
ज्येष्ठ नागरिक, महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय, काठमाडौं, २०६६
जनसङ्ख्या प्रतिवेदन, २०६८, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, रामशाह पथ, काठमाडौं

नयाँ संविधानमा भाषिक

अधिकारको बहस

कृष्णराज सर्वहारी

विषय प्रवेश

नेपालको संविधानको धारा ६ मा नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरू राष्ट्र भाषा हुन् भनिएको छ। नेपालको आन्तरिक संविधान २०६३ को धारा ५ मा यस्तो प्रावधान राखिएको थियो। नयाँ संविधानमा भाषिक अधिकारको बहस विषयक प्रस्तुत आलेखलाई म दुईवटा उदाहरण दिएर विषय प्रवेश गराउन चाहन्छु।

कीर्तिपुरको एक खाजाघरमा २०७३ साउन ६ गते बान्तावा भाषाको मासिक बुड्वाखा (फूलवारी) का सम्पादक/प्रकाशक पदम राईसँग चिया गफमा थियौं। बुड्वाखाका केही अड्क दिन भनी पदम कीर्तिपुर बस्ने अनुसन्धानकर्मी रमेश राईको प्रतीक्षामा थिए। मेले पदमसँग के रमेश पनि बान्तावा भाषी हुन् ? भनी जिज्ञासा राखें। पदमले भने- 'बान्तावा भाषी नै हुन्, तर बोल्न नजान्ने बान्तावा भाषी हुन्।' त्यही बीचमा रमेश राई आइपुगे। कुराकानीको क्रममा उनले भने- 'होइन हो, यो भाषा बहसले हामीलाई कहाँ पो पुऱ्याउने हो ? साना साना भाषामा अल्फ्रए, बाभेर भन्नु हामी कागको कुहियो हुने त होइनै ?' राईहरूको २५ भाषिकालाई उनले इङ्गित गरेका थिए। ती भाषिकालाई केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले समेत समेटेको छ। रमेश आफू बान्तावा भाषा बोल्न जान्दैनन्। त्यसैले पो हो कि मातृभाषाप्रति उनको सम्मान देखिएन। भाषिक अधिकारको गम्भीर बहसलाई तिनले आफ्नै भाषिक समूह आपसमा बाभेको रूपमा लिए।

अर्को प्रसङ्ग २०७२ फागुन १० गते नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानबाट उसकै प्रवचन कक्षमा आयोजित नयाँ संविधानमा भाषा र भाषा नीति विषयक गोष्ठीको प्रसङ्ग हो, जसमा प्रतिष्ठानका पूर्व कुलपति वैरागी काइँलाले विचार व्यक्त गरेका थिए- 'मातृभाषामा भावना जोडिएको हुन्छ। भाषाकै कारण पाकिस्तानबाट बङ्गालादेश अलग

भयो। त्यसैले नेपाल सरकार पनि मातृभाषाबारे बढी संवेदनशील हुनपर्छ।' विडम्बना मातृभाषा शिक्षा लागूबारे जति कराए पनि राज्य संवेदनशील नै भएन। पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले पाठ्यपुस्तक मात्रै बनाउने आफ्नो कर्तव्य ठान्यो। प्रज्ञा प्रतिष्ठान जस्ताहरूको काम पनि यसबारे गोष्ठी गराइ दिशाको बोधसम्म गराइ दिनेमा सीमित भयो। तत्तत् मातृभाषीहरूलाई उनीहरूकै मातृभाषामा गुणात्मक शिक्षा जरुरी छ। यसका लागि सम्बन्धित भाषिक समूह पनि जागनुपर्छ।

भाषिक जागरण

इतिहासतिर फर्केर हेर्दा वि. सं. १९९७ सालमा नेपाल (नेवारी) भाषाका अभियन्ता कविकेशरी चित्तधर हृदय, युगकवि सिद्धिचरण श्रेष्ठ नेवारी भाषामा कविता प्रकाशित गरेबापत १० वर्ष कैद तथा फत्तेबहादुर सिंहले नेपाल विहार पुस्तक नेपाल भाषामा प्रकाशित गरेबापत सर्वस्वहरण सहित आजन्म कारावासको सजाय पाएका थिए। त्यस्तै लिम्बूहरूलाई शिक्षित तुल्याउन प्रयत्न गर्ने छेन्ताङ ताप्लेजुङका लालसेर सेन्दाङले ७४ वर्षको उमेरमा ज्यान बचाउन वि.सं. १९७१ मा देश छाडेर आफ्ना चेलाहरूसहित सिक्किम भागनु परेको थियो (योञ्जन तामाङ, २०७२)। भाषाकै कारण हाल त्यस्तो अवस्था भने भोग्नु परेको छैन। तर, सरकारको दृष्टि नपर्दा कैयौं भाषा लोप हुने सङ्घारमा पुगेका छन्।

वि.सं २०६८ सालको जनगणनाअनुसार नेपालमा १ सय २५ जाति तथा १ सय २३ वटा भाषा रहेका छन्। जसमा स्थानीय ९७ तथा गैरस्थानीय भाषा २६ वटा रहेका छन्। यी मध्ये १० लाख भन्दा माथिको सङ्ख्याले बोल्ने सुरक्षित भाषा पाँच ओटा रहेका छन्। १ देखि १० लाख

इतिहासतिर फर्केर हेर्दा वि. सं. १९९७ सालमा नेपाल (नेवारी) भाषाका अभियन्ता कविकेशरी चित्तधर हृदय, युगकवि सिद्धिचरण श्रेष्ठ नेवारी भाषामा कविता प्रकाशित गरेबापत १० वर्ष कैद तथा फत्तेबहादुर सिंहले नेपाल विहार पुस्तक नेपाल भाषामा प्रकाशित गरेबापत सर्वस्वहरण सहित आजन्म कारावासको सजाय पाएका थिए। त्यस्तै लिम्बूहरूलाई शिक्षित तुल्याउन प्रयत्न गर्ने छेन्ताङ ताप्लेजुङका लालसेर सेन्दाङले ७४ वर्षको उमेरमा ज्यान बचाउन वि.सं. १९७१ मा देश छाडेर आफ्ना चेलाहरूसहित सिक्किम भागनु परेको थियो (योञ्जन तामाङ, २०७२)। भाषाकै कारण हाल त्यस्तो अवस्था भने भोग्नु परेको छैन। तर, सरकारको दृष्टि नपर्दा कैयौं भाषा लोप हुने सङ्घारमा पुगेका छन्।

**नेपालको संविधान
२०७२ ले नेपाललाई
बहुजातीय, बहुभाषिक
राज्यको रूपमा स्वीकार
गरी नेपालका विभिन्न
भागमा मातृभाषाको रूपमा
बोलिने सबै भाषाहरू
नेपालका राष्ट्रिय भाषा हुन्
भनी व्यवस्था त गर्‍यो। तर,
अन्य भाषा प्रवर्धनका लागि
खासै कुनै काम गरिएन ।
सन् १९९९ मा सम्पन्न
युनेस्कोको ३० औँ
अधिवेशनबाट प्रत्येक वर्षको
२१ फरबरीलाई अन्तर्राष्ट्रिय
मातृभाषा दिवससमेत
मनाउन थालिएको छ। तर,
सरकारीस्तरमा मनाइने
मातृभाषा दिवस २/४ थान
कविता वाचन गरेर, एक
दुईओटा कार्यपत्र प्रस्तुत
गरेर औपचारिकतामा मात्र
मनाउन सीमित छ।**

सङ्ख्यालेसम्म बोल्ने सुरक्षित प्रायः भाषा १० ओटा रहेको छ। १० हजारदेखि १ लाखको सङ्ख्या बोल्ने लोपोन्मुख भाषा ३२ ओटा रहेका छन्। १ हजारदेखि १० हजारसम्म बोल्ने अत्यन्त लोपोन्मुख भाषा ३३ ओटा रहेका छन् भने १ हजार भन्दा कम वक्ता भएको मृतप्रायः भाषा २२ ओटा रहेको छ (योञ्जन तामाङ, २०७२)। वि.सं २०६८ सालको जनगणनाअनुसार दुराहरूको जनसङ्ख्या १२ हजार २ सय ७६ रहेको छ। तर दुरा भाषा बोल्न सक्ने एक मात्र वक्ता छन्, ती पनि गैर दुरा भाषी मुक्तिनाथ शर्मा हुन्। कुसुण्डा भाषा बोल्न सक्ने पनि एकजना मात्र दाङकी ज्ञानीमाया कुसुण्डा रहेकी छिन्। भाषा जोगिन दोहोरो कुराकानी अत्यावश्यक छ। तर दुरा, कुसुण्डा जस्ता भाषा मृत्युको सङ्घारमा पुगिसकेका छन्। ती मृतप्रायः भाषाको संरक्षणदेखि लिएर लोपोन्मुख भाषाको संरक्षण संबर्द्धनका लागि जनआन्दोलनपछिका सरकारबाट खास पहल भएको देखिन्छ। काठमाडौँ महानगरपालिका तथा तराईका दुई जिविसले स्थानीय भाषाको रूपमा क्रमशः नेवारी र मैथिली भाषामा कामकाज थाल्दा अदालतले रोक लगाएको थियो। नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ५(३) मा 'स्थानीय निकाय तथा कार्यालयमा मातृभाषा प्रयोग गर्न कुनै बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन' जस्ता प्रावधानबाट नेपालको संविधान २०७२ पछि हटेको प्रष्ट देखिन्छ।

विभिन्न मातृभाषा उत्थानमा सरकारी अखबार गोरखापत्र दैनिकले केही प्रयास थालेको छ। २०६४ साल असोज १ गतेबाट यसले नेपाली बाहेक अन्य भाषामा पनि प्रत्येक दिन दुई पृष्ठ छुट्याउने गरेको छ। हाल ३४ भाषामा प्रकाशित गरिरहेकोमा आफ्नो मास्टर हेडको लोगोमा बहुभाषी राष्ट्रिय दैनिक उल्लेख गरेको छ। त्यसो त गोरखापत्रले वि. सं. १९८९ कात्तिक १ गते नै श्री ३ जुद्धशमशेरको भाषणको सांराश संस्कृत सहित विभिन्न १७ भाषामा प्रकाशित गरेको थियो (योञ्जन तामाङ, २०६३) । गोरखापत्रमा हाल प्रकाशन भइरहेको भाषिक पृष्ठ निरन्तर हुने सम्भावना देखिन्छ। किनकि ती पृष्ठ संयोजन गर्ने पृष्ठ संयोजकहरूले करार पत्र त परै जाओस्, सामान्य परिचय पत्र समेत पाएका छैनन्।

भाषा आयोगको प्रावधान

नयाँ संविधानमा प्रदेशको परिकल्पना गर्दा पहिचानलाई पनि एक आधार लिइने बताइएको थियो। नयाँ संविधानम भाषा आयोगको गठन गरिने भनिए पनि यसको स्थापनाको टुङ्गो छैन। प्रदेशको नामाकरण जे सुकै होस् तर भाषिक जागरणको लागि स्थानीय भाषीहरू सङ्गठित हुन सकिरहेका छैनन्। कारण रमेश राईभै आफ्नो मातृभाषा बोल्ने वक्ताहरू घट्टै गएका छन्। तिनीहरूलाई मातृभाषाको बहस फगत झ्याउ लाग्न थालेको छ। मातृभाषा सिक्दा भविष्यमा निश्चित प्रयोजनको लागि काम लाग्ने अवस्था आफैले नदेखिरहेकाले भाषिक जागरण हुन सकिरहेको स्थिति छैन। जबकि एउटा भाषा लोप हुनु भनेको त्यो भाषाको ज्ञान, कला संस्कृति पनि लोप हुनु हो।

भाषाको अधिकारको समस्यालाई टुङ्गो लगाउन नयाँ संविधानमा भाषा आयोगको प्रावधान राखिएको छ। संविधान प्रारम्भ भएको मितिले एक वर्षभित्र प्रदेशहरूको प्रतिनिधित्व हुने गरी एक भाषा आयोगको गठन गरिने उल्लेख धारा २८७ को १ मा गरिएको छ। धारा २८७ को ३ मा आयोगको पदाधिकारीहरूको पदावधि ६ वर्षको हुने तथा पुनः नियुक्त हुन नसक्ने भनिएको छ। यसले ६ वर्षसम्म ऊभै पनि प्रदेशहरूमा भाषा लागु हुने अवस्था देखिन्छ। यसको काम कर्तव्यमा (२८७/६) मा सरकारी काम काजको भाषाका रूपमा मान्यता पाउन पूरा गर्नुपर्ने आधारहरूको निर्धारण गरी सरकारसमक्ष भाषाको सिफारिस गर्ने, भाषाहरूको संरक्षण, संबर्द्धन र विकासका लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने उपायहरूको सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने, मातृभाषाहरू निर्माणको स्तर मापन गरी शिक्षामा प्रयोगको सम्भाव्यताको बाटोमा सरकारसमक्ष सुझाव पेश गर्ने तथा भाषाहरूको अध्ययन, अनुसन्धान र अनुगमन गर्ने भनिएको छ।

नयाँ संविधानमा देवनागरी लिपिमा लेखिने नेपाली भाषा नेपालको सरकारी कामकाजको भाषा हुने भनिएको छ। सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय व्यवस्थापिकामा बोलिने भाषा र प्रान्तबीचको अन्तरप्रान्तीय भाषा, प्रान्त र सङ्घबीचको भाषा, शैक्षिक प्रयोजन (बाल विकास केन्द्र, विद्यालय, उच्च शिक्षा

र प्राविधिक शिक्षालय) को भाषा के हुने हो ? खुलेको छैन। यी सबैको भार भाषा आयोगको जिम्मा दिइएको छ। तर, मौलिक हकमा व्यवस्था नभएको भाषिक अधिकार के आधारमा भाषा आयोगले हल गर्न सक्छ र ?

मातृभाषामा सूचनाको हक, अदालतमा मातृभाषाको हकको व्यवस्था, लोकसेवामा मातृभाषामा प्रयोगको हक, लोपोन्मुख भाषा बारेको हक, भाषा संरक्षण सम्बर्द्धनमा सरकारी अनुदानमा संविधानको सुनिश्चितताबारे नयाँ संविधानमा कुनै व्यवस्था छैन।

नेपालको संविधान २०७२ ले नेपाललाई बहुजातीय, बहुभाषिक राज्यको रूपमा स्वीकार गरी नेपालका विभिन्न भागमा मातृभाषाको रूपमा बोलिने सबै भाषाहरू नेपालका राष्ट्रिय भाषा हुन् भनी व्यवस्था त गर्‍यो। तर, अन्य भाषा प्रवर्द्धनका लागि खासै कुनै काम गरिएन । सन् १९९९ मा सम्पन्न युनेस्कोको ३० औँ अधिवेशनबाट प्रत्येक वर्षको २१ फरबरीलाई अन्तर्राष्ट्रिय मातृभाषा दिवससमेत मनाउन थालिएको छ। तर, सरकारीस्तरमा मनाइने मातृभाषा दिवस २/४ थान कविता वाचन गरेर, एक दुईओटा कार्यपत्र प्रस्तुत गरेर औपचारिकतामा मात्र मनाउन सीमित छ।

भाषा संरक्षणको उपाय: मातृभाषामा शिक्षण

भाषा संरक्षणको सबैभन्दा शक्तिशाली उपाय भनेको प्राथमिक तहमा मातृभाषामा पठनपाठनको व्यवस्था हो। विडम्बना विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रममा सन् २०१५ सम्ममा ७ हजार ५ सय विद्यालयमा बहुभाषिक शिक्षा लागू गर्ने भनिए पनि दुई दर्जन नाघेन।

त्यसो त अभिभावक तयार नहुँदासम्म विद्यालय तथा शिक्षाका पदाधिकारीहरूले मात्रै चाँहदैंमा मातृभाषाको पढाइले निरन्तरता पाउने देखिँदैन। मातृभाषाको संरक्षण, संबर्द्धनका पक्षमा वकालत गर्ने भाषा अधिकारकर्मी पनि अभिभावकलाई भाषाको महत्त्व बुझाउने सवालमा कानमा तेल हालेर बसेको सुहाउँदो कुरा होइन। तर, हालको स्थिति हेर्दा त जातीय संस्थाहरू मातृभाषाको कार्यान्वयनको सवालमा कानमा बुजो लगाएर बसेको

देखिन्छ। गैरआदिवासी समूहका मैथिली, भोजपुरी, अवधीलाई छाडेर थारु, तामाङ, नेवारी, मगर, गुरुङ, राई (भाषा समूह) र लिम्बु गरी यी सात भाषाभाषी समूहको जनसङ्ख्या एक लाख बढी छ। तर अपवादको रूपमा लिम्बु भाषाको प्रवर्द्धनमा लागेको किराँत याकथुम चुम्लुङ बाहेक यी एकलाख नाघेका भाषिक समुदायका जातीय संस्थाले पनि मातृभाषाको कार्यान्वयन तहमा माखो मारेको देखिँदैन। थारु कल्याणकारणी सभा क्षेत्रीय समिति देउखुरीले निवर्तमान अध्यक्ष हिरालाल चौधरीको पालामा देउखुरी क्षेत्रमा गत शैक्षिक सत्र २०७२ सम्म थारु किताब लागु सम्बन्धमा धेरै छलफल चलायो। थारु शिक्षक समाजका अध्यक्षसमेत रहेका हिरालाल चौधरीको अगुवाइमा कुनै वर्ष देउखुरीको २७ ओटा विद्यालयमा थारु किताब लागु भयो। तर, अहिले पुनः देउखुरी क्षेत्रको विद्यालयमा थारु किताब लागु प्रायः शून्य छ (सर्वहारी, २०७३)। शङ्कर निमावि पिपरीका शिक्षक सुवर्णमान चौधरीका अनुसार देउखुरी क्षेत्रमा उनको विद्यालयमा मात्र थारु भाषाको पठनपाठन भइरहेको छ।

निष्कर्ष

नेपालको संविधान २०७२ को धारा ३१ को शिक्षासम्बन्धी हक ५ मा नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानून बमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने र त्यसका लागि विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने हक हुनेछ भनिएको छ। तर, मातृभाषामा सरकारी तहबाट शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गरिनेछ भन्ने कुनै ग्यारेण्टी गरिएको छैन। त्यसैले, मातृभाषाको संरक्षण, संबर्द्धनका पक्षमा वकालत गर्ने भाषा अधिकारकर्मीहरूले अभिभावकलाई भाषाको महत्त्व बुझाउने सवालमा अभियान चलाउनु पर्ने, सरकारलाई दबाव दिनुपर्ने देखिन्छ। मातृभाषाको अपमान भाषाभाषी समूह आफ्नैको कमजोरीले त भइरहेको छैन ? आफैले आफैलाई प्रश्न गर्नुपर्ने बेला आएको छ।

नयाँ संविधानमा व्यवस्था गरिएको भाषा आयोगको गठन यथाशीघ्र गरी कार्यान्वयन गरिनुपर्छ। नेपालको राष्ट्रिय भाषा नीति हालसम्म नबनेकोले भाषा नीति बनाइनु पर्छ। मातृभाषामै सूचना, अदालती कामकाजको भाषा, लोकसेवामा मातृभाषामा

परीक्षाको हकको व्यवस्था हुनुपर्छ। प्रदेशदेखि स्थानीय निकायसम्म मातृभाषाको प्रयोगको हकको पहल हुनुपर्छ। नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानून बमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने र त्यसका लागि विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने हक हुनेछ भन्ने संविधानमा उल्लेख गरेर मात्रै पुग्दैन। मातृभाषा माध्यमकै रूपमा पठन पाठन गर्ने व्यवस्था सरकारी तवरबाटै मिलाइनुपर्छ। यी सबैको लागि पहल भने स्थानीय भाषिक समुदाय नै जागरुक भई लाग्नुपर्छ। मातृभाषाले आफूलाई खान दिँदैन भन्ने मानसिकता त्याग्नुपर्छ। कुनै पनि भाषा मर्नु भनेको उच्चारित स्वरको विभिन्नता र विशिष्टताको पनि अन्त्य हुनु हो। अन्त्यमा भाषाविद् डेनियल नेटल र सुजेन रोमेनको अभिव्यक्तिसँगै यो आलेखको विट मार्न चाहन्छु- 'भाषा मर्न दिनुको अर्थ हुन्छ, संसारका बारेमा भएका हाम्रो कुल ज्ञान घटाउनु हो।'

सन्दर्भ सामग्री

कानून किताब व्यवस्था समिति (२०७२), नेपालको संविधान, काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति।

सर्वहारी, कृष्णराज (२०७३), मातृभाषामा पढाइ: देखाउने दाँत मात्रै, थाकस बुलेटिन, वर्ष १, अङ्क १, देउखुरी: थारु कल्याणकारिणी सभा क्षेत्रीय समिति।

योन्जन-तामाङ, अमृत (२०७३), अब भाषिक आन्दोलन, राजधानी दैनिक, जेठ ४।

योन्जन-तामाङ, अमृत (२०७२), नेपालको संविधान २०७२ मा भाषिक प्रावधान, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानद्वारा २०७२ फागुन १० गते काठमाडौंमा मातृभाषा दिवसका अवसरमा आयोजित प्रस्तुत कार्यपत्र (अप्रकाशित)।

योन्जन-तामाङ, अमृत (२०६३), नेपालका भाषाहरूको पहिचान, वर्तमान स्थिति र भाषा विकास योजना, काठमाडौं : आदिवासी भाषा विज्ञान समाज नेपाल।

मुक्त कमैया पुनर्स्थापनाका सवालहरू

सुशील चौधरी*

१. विषय प्रवेश

नेपालको संविधान २०७२ जारी भएसँगै मुक्त लामो राजनीतिक सङ्क्रमणकालको अन्त्यतर्फ अगाडि बढेको छ। कानुनी राज्यको अवधारणा लगायतका लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यतालाई अवलम्बन गरी समाजवादको आधार निर्माण गर्ने संविधानको प्रस्तावनामा उल्लेख गरिएको छ। मौलिक हकमा उल्लेखित समानताको हकमा सबै नागरिक कानुनको दृष्टिमा समान हुने उल्लेख छ भने कसैलाई पनि कानुनको समान संरक्षण र लाभबाट वञ्चित नगरिने भनिएको छ। यसका साथै आर्थिक रूपले विपन्न सीमान्तकृत लगायतका समुदायलाई कानुनअनुसार विशेष व्यवस्था गर्न सकिने समेत उल्लेख छ। पूर्ण समावेशी समानुपातिक सिद्धान्तका आधारमा राज्यसत्ताको सञ्चालन गरिने संविधानमा उल्लेख छ। नेपालमा बाँधाश्रमका रूपमा रहेका कमैया, कमलहरी, हलिया प्रथाको अन्त्य गरिसकिएको छ भने कमैया मुक्त भएको पनि पन्ध्र वर्ष पुगिसकेको छ। राजनीतिक अस्थिरता, उदासीनता र दृढ इच्छाशक्तिको अभावमा मुक्त कमैयाहरूको उचित पुनर्स्थापनाका सवाल अझै बहसको विषय बनिरहेको छ।

२. दासताविरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय प्रयास

दासताविरुद्धको आन्दोलनको लामो इतिहास छ। आदिम साम्यवादी युगपछि विश्वमा दासयुगले स्थान लियो। मानिसले मानिस नै दास बनाएर अमानवीय शोषण गरेको अमानवीय इतिहास रहेको छ। अमेरिका, अफ्रिका, युरोप एशिया सबैतिर

दास विद्रोहपछि दासप्रथा अन्त्यका लागि विभिन्न प्रयास भए। पहिलो विश्वयुद्ध (१९१४-१९१८) पछि लिग अफ नेसनस् संस्था जन्म्यो, जसले विश्वयुद्ध पछिको शान्ति र भ्रातृत्वका लागि भूमिका निर्वाह गर्‍यो। श्रमको क्षेत्रमा अत्याधिक शोषण र अनियमितता रहेकाले समाज व्यवस्था विसृङ्खलित भइरहेकोले श्रमिक अधिकार स्थापित गर्नका लागि अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन स्थापना भयो। निरन्तर प्रयासपछि २५ सेप्टेम्बर, १९२६ मा दासता विरुद्धको महासन्धि पारित भयो। नेपालले यस अभिसन्धिको सन् १९६३ मा पक्षराष्ट्र भएको छ।

दासप्रथाको अभ्यास भएको देखिन्छ। अब्राहम लिङ्कनले अमेरिकाको दासप्रथाविरुद्ध अभियान चलाएर कानुनी रूपमा प्रथाको उन्मुलन गरेका थिए। श्रम शोषण गर्नका लागि दास खरिद बिक्री गर्ने प्रचलन त थियो नै, ग्लेडिएटरमा तरवारले विरोधी दासमालिकको दासविरुद्ध लड्नका लागि पनि दास खरिद गर्ने गरिन्थ्यो। ज्यानको बाजी लगाएर लड्ने दास जीतमा पुस्कार र तक्मा पाउने दासमालिका बाध्यता कस्तो भने आफ्नो ज्यान बचाउन आफूजस्तै विवश दासलाई लडाइँमा हराउनु पर्ने वा काटनु पर्ने हुन्छ।

निरन्तर दास विद्रोहपछि दासप्रथा अन्त्यका लागि विभिन्न प्रयास भए। पहिलो विश्वयुद्ध (१९१४-१९१८) पछि लिग अफ नेसनस् संस्था जन्म्यो, जसले विश्वयुद्ध पछिको शान्ति र भ्रातृत्वका लागि भूमिका निर्वाह गर्ने कार्य गर्‍यो। श्रमको क्षेत्रमा अत्याधिक शोषण र अनियमितता रहेकाले समाज व्यवस्था विसृङ्खलित भइरहेकोले श्रमिक अधिकार स्थापित गर्नका लागि अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन स्थापना भयो। निरन्तर प्रयासपछि २५ सेप्टेम्बर, १९२६ मा दासता विरुद्धको महासन्धि पारित भयो। नेपालले यस महासन्धिको सन् १९६३ मा पक्षराष्ट्र भएको छ।

२. को हुन् मुक्त कमैया ?

नेपाली वृहत् शब्दकोषका अनुसार कमैया शब्दको अर्थ जग्गाधनीकै नगदी र जिन्सी कर्जा लिएर सपरिवार अर्काको जग्गा कमाउने किसान, हरूवा चरुवा भनिएको छ। कमैया श्रम (निषेध गर्ने) सम्बन्धी ऐन,

* वरिष्ठ अधिकृत, इन्सेक

२०५८ मा “कमैया श्रम” भन्नाले देहायका कारणबाट बिना ज्याला वा न्यून ज्यालामा ऋणदाताको लागि गर्नुपर्ने श्रम वा सेवा सम्झनुपर्छ। “कमैया श्रमिक” भन्नाले भैँसवार, गैवार, बर्दिकार, छेकरवार, हरूवा, चरुवा, हली, गोठालो, कमलरिया वा अन्य यस्तै नामबाट कमैया श्रम गर्ने व्यक्ति सम्झनु पर्छ उल्लेख छ। कमैया त्यस्तो व्यक्ति वा परिवार हो जसले नगद वा जिन्सी ऋण (सौकी) लिएवापत अति कम ज्याला वा निःशुल्क रूपमा जमिन्दारको घरमा कृषि वा अन्य घरयासी काम गर्ने श्रमिक हुन्। सौकीका कारण कहिल्यै पनि स्वतन्त्र रूपमा काम गर्न वा मालिक परिवर्तन गर्न सक्दैनन्। कुनै अर्को मालिकले सौकी तिरेपछि मात्र त्यो जमिन्दार वा मालिकलाई छोड्न पाउने बाध्यकारी श्रम हो कमैया श्रम। त्यसैले यस प्रथालाई दासप्रथाको अवशेष भनेर पनि जानिन्छ।

नेपालका पश्चिम तराईका दाङ, बाँके, बर्दिया, कैलाली, कञ्चनपुर, कपिलवस्तु र नवलपरासीसम्म सौकी (ऋण) का कारण जमिन्दारको घरमा पुस्ता दरपुस्ता सम्पूर्ण परिवार बाध्यकारी श्रम गर्ने परिवारलाई कमैया भनियो।

३. मुक्ति अभियान

इन्सेकद्वारा २०४७ सालमा गरिएको एक अध्ययनअनुसार ९८ प्रतिशत कमैया परिवार थारू समुदायका रहेको पाइएको थियो। व्याकवार्ड सोसाइटी एजुकेशन (बेस)ले पनि २०५१ सालमा एक बृहत् अध्ययन गरेको थियो। २०५२ सालपछि कमैया मुक्ति तथा पुनर्स्थापनाको क्षेत्रमा क्रियाशील राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ, संस्थाहरूको साभ्ना चौतारी कमैया सरोकार समूह (केसिज) क्रियाशील रहेको थियो। इन्सेकमा सचिवालय रहेको केसिजमा बेस, आरआरएन, एक्शन एड नेपाल, जिफन्ट, आइएलओ लगायतका दर्जनौ सङ्घ संस्थाहरू आवद्ध थिए। कमैया मुक्ति आन्दोलनका क्रममा कमैया मुक्ति आन्दोलन परिचालन समितिले विशेष सहजीकरण गरेको थियो। कैलाली गेटाका पूर्वमन्त्री शिवराज पन्तको

घरमा लामो समयदेखि कमैया रहेका १९ जना कमैयाले २०५७ वैशाख १९ गते, मजदुर दिवसको दिन उचित ज्याला दिलाइ पाउँ भनी गेटा गाविसमा निवेदन दिए। गाविसले मुद्दा छिनोफानो गर्न सकेन। भोलिपल्ट जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा निवेदन दिइयो। यो क्रम दाङ, बाँके, बर्दिया, कैलाली कञ्चनपुरमा एक साथ भयो। कमैयाहरू उत्साहित भए। नागरिक तहको कमैया मुक्ति आन्दोलन परिचालन मूल समितिले सहजीकरण गर्ने काम गरिरहेको थियो।

सामाजिक सङ्घ संस्थाहरू, अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी सङ्घ, संस्था, निकायहरू पनि घनिभूत रूपमा कमैया साक्षरता, सचेतना र सङ्गठन निर्माणमा लागे। फलस्वरूप २०५७ साउन २ गते नेपाल सरकारले कमैया मुक्ति घोषणा गर्‍यो। तिनै कमैया परिवारलाई मुक्त कमैया भनिन्छ।

मुक्त कमैया पुनर्स्थापनाका सन्दर्भमा सरकारी र गैरसरकारी तहमा अति नै बदनामी नै व्यहोरेको तथ्य देखिन्छ। हालसम्म कमैया मुक्ति र पुनर्स्थापनाका लागि भएको बजेट खर्च हेर्दा सबै कमैया परिवारलाई आवास र खान पुग्ने जग्गा उपलब्ध हुनसक्ने बताइन्छ। तर मुक्त भएका भनिएका नगन्य सङ्ख्याका परिवारमात्र पुनर्स्थापनाको फाइदा लिन सकेका छन्। बाँकी परिवार आज पनि विभिन्न तरिकाका बँधुवा मजदुरी गरेर जीवन गुजारिरहेका छन्।

४. पुनर्स्थापनाका प्रयासहरू

कमैया मुक्ति घोषणाको २० महिनापछि कमैया श्रम (निषेध गर्ने) सम्बन्धी ऐन, २०५८ राजपत्रमा २०५८ फागुन ११ गते प्रकाशित भई लागु भयो। कमैया श्रमलाई निषेध गरियो। कमैयाले लिएका नगद वा जिन्सी सौकी तिर्नु नपर्ने भयो। मुक्त कमैया पुनर्स्थापना समिति गठन गरी पुनर्स्थापनाको कार्य अगाडि बढाउने सुरु भयो। सरकारले कृषि मजदुरहरूको न्यूनतम ज्याला तोक्ने, बसोबास र रोजगारी तथा आयआर्जनको व्यवस्था गर्ने कानुनी व्यवस्था

**नेपाल मानव अधिकार
सन्धि अनुगमन समन्वय
केन्द्रले संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय
मानव अधिकार परिषदमा
मार्च २०१५ मा प्रस्तुत
गरेको “नेपालः विश्वव्यापी
आवधिक समीक्षाका लागि
गैरसरकारी संस्थाको
प्रतिवेदन, २०१५” को बुँदा
नं २१ मा “पूर्ण बँधुवा
मजदुर उपशीर्षकमा नेपाल
सरकारले २०५७ सालमा
कमैया प्रथा उन्मुलन गरे
तापनि बँधुवा मजदुर
प्रणाली नेपालको विभिन्न
स्थानमा विद्यमान छ।
ऐनलाई प्रभावकारी ढङ्गले
कार्यान्वयन गर्न सरकार
असमर्थ रहेको छ” भनी
निष्कर्ष निकालिएको छ।
समितिले प्रस्तुत गरेका
सिफारिसहरू मुक्त
कमैयाहरूको दिगो
पुनर्स्थापनाका लागि अति
उपयोगी हुने देखिन्छ।**

१. सौकी कमैया परिवारले विभिन्न समयमा जमिन्दार वा मालिकसँग लिएको नगद वा जिन्सी ऋण हो, जुन पुस्ता दरपुस्ता सदै र बढ्दै जान्छ।

गरियो। मुक्तिको एक दशकपछि मात्र कमैया श्रम (निषेध गर्ने) सम्बन्धी नियमावली, २०६७ ल्याइयो। मुक्त कमैयाहरूलाई क, ख, ग र घ^१ वर्गमा विभाजन गरी पुनर्स्थापनाको योजना बनाइयो। सबै मुक्त कमैयाहरूलाई परिचयपत्र दिने भनियो। परिचयपत्र दिँदा “क” वर्गको मुक्त कमैयालाई रातो, “ख” वर्गको मुक्त कमैयालाई नीलो, “ग” वर्गको मुक्त कमैयालाई पहेँलो र “घ” वर्गको मुक्त कमैयालाई सेतो रङको परिचयपत्र दिइयो। समितिको सिफारिसमा सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरूसँग समन्वय गरी मुक्त कमैयाहरूलाई सीपमुलक तथा आयमुलक तालिम दिलाउन पहल गर्ने, व्यवसायका लागि आवश्यक ऋणका लागि सिफारिस गर्ने जस्ता दायित्व रहेको देखिन्छ। नेपाल सरकारले वैदेशिक रोजगारीमा जान चाहने मुक्त कमैयालाई उपयुक्त व्यवस्था गर्नसक्ने, ऋण उपलब्ध गराउन सक्ने व्यवस्था नियमावलीमा उल्लेख छ।

नेपाल मानव अधिकार सन्धि अनुगमन समितिले संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकार परिषद्मा मार्च २०१५ मा प्रस्तुत गरेको “नेपाल: विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाका लागि गैरसरकारी संस्थाको प्रतिवेदन, २०१५” को बुँदा नं २१ मा “पूर्ण बँधुवा मजदुर उपशीर्षकमा नेपाल सरकारले २०५७ सालमा कमैया प्रथा उन्मुलन गरे तापनि बँधुवा मजदुर प्रणाली नेपालको विभिन्न स्थानमा विद्यमान छ। ऐनलाई प्रभावकारी ढङ्गले कार्यान्वयन गर्न सरकार असमर्थ रहेको छ” भनी निष्कर्ष निकालिएको छ। समितिले प्रस्तुत गरेका सिफारिसहरू मुक्त कमैयाहरूको दिगो पुनर्स्थापनाका लागि अति उपयोगी हुने देखिन्छ। उक्त समस्या समाधानका लागि गरिएका सिफारिसहरू यसप्रकार रहेका छन्:

- ▶ आवास, रोजगार, पोषण, शिक्षा र स्वास्थ्य सुविधाहरू प्रदान गर्नुपर्ने
- ▶ मुक्त बँधुवा मजदुरहरूले भूमिसम्बन्धी अधिकारहरू सुरक्षित र समातामूलक तवरले उपभोग गर्ने सुनिश्चितता गर्नुपर्ने,

कमैया पुनर्स्थापनाको कानुनी प्रावधान र योजना तथा कार्यक्रमहरू अधुरा र अपूरा छन्। नेपाल सरकारले सन् २०१५ मार्चमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय परिषद्मा पेश गरेको आवधिक प्रतिवेदनमा आउँदो २ देखि ५ वर्ष भित्र मुक्त कमैया र हलियाहरूलाई पूर्ण रूपमा पुनर्स्थापना गरिसक्ने प्रतिबद्धता जनाएको छ। तर त्यस अनुरूप नीतिगत व्यवस्था कार्यक्रम भने तय गरेको देखिँदैन।

- ▶ मुक्त र बँधुवा मजदुरहरूको समानुपातिक प्रतिनिधित्व सुनिश्चितता गर्न आरक्षण प्रणाली अपनाउनुपर्ने,
- ▶ मुक्त र बँधुवा मजदुरहरूका अधिकार संरक्षण र प्रवर्धन गर्न जिम्मेवार उच्चस्तरीय आयोग स्थापना गर्नुपर्ने,
- ▶ मुक्त र बँधुवा मजदुरहरूको पूर्ण र प्रभावकारी सहभागिताका लागि पुनर्वास योजना संशोधन गर्नुपर्ने।

५. निष्कर्ष

कमैया मुक्ति आफैँमा एक ठूलो उपलब्धि हो यसमा दुईमत छैन। तर मुक्तिपछिको आर्थिक विकासमा भरपर्दो टेवा नहुँदा मुक्त कमैयाहरू कष्टकर जीवन जिउन बाध्य छन्। मुक्त कमैया र कमलरी बालबालिकाहरूलाई निःशुल्क शिक्षाको व्यवस्था गरिए पनि सहज पहुँचको अभाव र आर्थिक विपन्नताका कारण बालबालिकाहरू

विद्यालय भन्दा काममा जानुपर्ने बाध्यता छिपेको छैन। ती बालबालिकाहरू बाँधा बाल श्रमिकका रूपमा सहर बजारमा काम गरिरहेका छन्।

कमैया पुनर्स्थापनाको कानुनी प्रावधान र योजना तथा कार्यक्रमहरू अधुरा र अपूरा छन्। नेपाल सरकारले सन् २०१५ मार्चमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय परिषद्मा पेश गरेको आवधिक प्रतिवेदनमा आउँदो २ देखि ५ वर्ष भित्र मुक्त कमैया र हलियाहरूलाई पूर्ण रूपमा पुनर्स्थापना गरिसक्ने प्रतिबद्धता जनाएको छ। तर त्यसअनुरूप नीतिगत व्यवस्था कार्यक्रम भने तय गरेको देखिँदैन।

मुक्त कमैयाहरूसँग भएको महत्त्वपूर्ण सीप भनेको कृषिक्षेत्रमा गरिने काम नै हो। भूमिसुधार मन्त्रालय र गैरसरकारी क्षेत्रबाट दिइएका सयौँ किसिमका तालिम र हजारौँ तालिम लिएका मुक्त कमैयाहरू मध्ये नगन्य सङ्ख्यामा मात्र वैकल्पिक व्यवसाय गरिरहेको तीतो यथार्थ हाम्रो अगाडि छ। त्यसैले मुक्त कमैयाहरू कृषि श्रमिक हुन्, उनीहरूलाई कृषिक्षेत्रमा नै कामको सुनिश्चितता र उचित ज्यालाको सुनिश्चितता गरेर मात्र पूर्णरूपमा पुनर्स्थापना गर्न सकिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

१. नेपालमा बाँधा प्रथा भित्र बँधुवा मजदुर, इन्सेक, २०४९
२. नेपाल मानव अधिकार वर्ष पुस्तक, इन्सेक, १९९२
३. लामिछाने, रघुनाथ। मुक्त कमैया। २०६०। ब्याकवार्ड सोसाइटी एजुकेशन (बेस), चखौरा, दाङ
४. नेपाल: विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाका लागि गैरसरकारी संस्थाको प्रतिवेदन, मार्च २०१५, मानवअधिकार सन्धि अनुगमन समन्वय केन्द्र, सचिवालय, इन्सेक, काठमाडौँ
५. इन्सेकको दुई दशक, २०६९, इन्सेक, काठमाडौँ
६. http://www.hrtmcc.org/download/State_Report_2015_G1517328.pdf

२. मुक्त कमैया वर्गीकरण: (क) आफ्नो वा आफ्नो परिवारको नाममा घर र जग्गा नभएकोलाई “क” वर्ग, (ख) सार्वजनिक वा सरकारी जग्गामा बसोबास गरेको र आफ्नो वा आफ्नो परिवारको नाममा जग्गा नभएकोलाई “ख” वर्ग, (ग) आफ्नो वा आफ्नो परिवारको नाममा दुई कट्टासम्म जग्गा र घर भएकोलाई “ग” वर्ग, (घ) आफ्नो वा आफ्नो परिवारको नाममा दुई कट्टा भन्दा बढी जग्गा र घर भएकोलाई “घ” वर्ग

न्याय नपाए सङ्क्रमणकालीन मुद्दाको अन्तर्राष्ट्रियकरण

अधिवक्ता, वसन्त गौतम

नेकपा माओवादी (केन्द्र) ले ओली सरकारको हटाउनुको एउटा कारण सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियालाई तार्किक निष्कर्षमा पुऱ्याउनमा ओली उदासिन रहेको भन्ने आरोप लगायो। बाहिर जे भनेता पनि मेलमिलापका माध्यमबाट मुद्दाको टुङ्गो लगाउनुपर्ने र आरोपितलाई उसले गरेको अपराधको मात्राअनुसार कारवाही गर्ने भन्दा पनि माफी दिई अपराधिक दायित्वबाट उन्मुक्ति दिनुपर्ने भनाइ माओवादी केन्द्रको रहेको पाइन्छ।

यस्तो सोच राखेका कारण उसले सर्वोच्च अदालत र सङ्क्रमणकालीन न्यायका अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता एवम् पीडित र मानव अधिकारकर्मीको सुभावसमेतलाई वेवास्ता गर्दै मेलमिलापका नाममा गम्भीर अपराधमा मुछिएकालाई समेत माफी दिने गरी कानून संशोधन गरिनुपर्ने भनाइ राखेको पाइन्छ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी ऐन संशोधन गर्दा अपराधीलाई एकमुष्ट रूपमा उम्काउने होइन की सर्वोच्च अदालतले विभिन्न समयमा गरेका आदेशलाई मध्यनजर राखेर कानूनको संशोधन गरिनु पर्दछ। गैरन्यायिक हत्या, बलात्कार र बेपत्ता लगायतका गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका अपराध र युद्ध अपराधमा संलग्नलाई कुनै पनि बहानामा माफी दिने व्यवस्था ऐनमा समावेश गरिनु हुँदैन। अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार र मानवीय कानूनले पनि यस्ता अपराधमा माफी दिन नमिल्ने स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ। नेपालको सर्वोच्च अदालतले विभिन्न मुद्दाको सुनुवाइको क्रममा त्यही भनेको छ। तर, व्यवस्थापिका संसदले सोबमोजिम कानून निर्माण नगर्दा यो कुरा अझै सुनिश्चित हुन

सकेको छैन।

घरबाट निकाला गरिएको, सम्पत्ति लुटिएको, जग्गा कब्जा र गैरकानूनी रूपले हतियार राखेको जस्ता अपराध र देवानी प्रकृतिका मुद्दामा पीडितलाई उपर्युक्त क्षतिपूर्ति दिएर अभियुक्तलाई माफीमिनाहा गर्न सकिए पनि गम्भीर हत्या बलात्कार र यौनजन्य हिंसा जस्ता फौजदारी अपराधमा भने मेलमिलाप हुन सक्दैन।

अर्को कुरा, परिपूरणसम्बन्धी व्यवस्था पीडितको अधिकारको रूपमा स्थापित हुनु पर्दछ। किनभने, यो सरकारलाई मन लाग्दा दिने, नलाग्दा नदिने दयाको विषय होइन। तर, अहिलेको ऐनले यो कुरालाई सुनिश्चित गर्न सकेको छैन।

गैरन्यायिक हत्या, बलात्कार, बेपत्ता, यातनालगायतका मानवता विरुद्धका अपराध, युद्ध अपराध जस्ता अपराध हदम्यादको सिद्धान्त लागू नहुने अन्तर्राष्ट्रिय अपराध हुन्। यी अपराधका पीडक/पीडितको देशमा प्रभावकारी अनुसन्धान र न्यायिक प्रक्रिया पूरा भएन भने अन्य देशमा भेटिएका बखत आरोपितहरू कारवाहीमा पर्न सक्छन्। पीडितलाई न्याय दिन र दण्डहीनता अन्त्य गर्न यस्तो अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्राधिकारबाट सिर्जना गरिएको हो।

दण्डहीनताले हत्या हिंसालाई संस्थागत गर्छ। सम्बन्धित देशले पीडकलाई कारवाहीको इच्छा शक्ति नराख्ने, पीडक नै कानून बनाउने ठाउँमा बसेर उन्मुक्ति र माफी दिने कानून बनाउने, मुद्दामा अनुसन्धान नगर्ने प्रवृत्ति देखिएपछि विश्वव्यापी क्षेत्राधिकारसम्बन्धी कानूनको विकास भएको हो।

नेपालको सन्दर्भमा विभिन्न तहका

अदालत, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, संयुक्त राष्ट्रसङ्घ मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले मानव अधिकारका धेरै मुद्दाको अनुसन्धान गरी प्रतिवेदन सार्वजनिक गरेका छन् भने कैयौं मुद्दामा प्रभावकारी अनुसन्धान गरि पीडकलाई कारवाही गर्न आदेश दिएता पनि एउटै मुद्दाको पनि प्रभावकारी अनुसन्धान हुन सकेको छैन।

नेपालमा बेपत्ता र यातनालाई अपराधिकरण गर्ने गरी कानून बनाइएको छैन। यातनाविरुद्धको महासन्धिमा उल्लेखित प्रावधान र सर्वोच्च अदालतले दिएको आदेश सरकारले पालना गरेको छैन। यातना अहिले पनि देवानी मुद्दा अन्तर्गत पर्छ। व्यक्तिले यातना दिने, सरकारले क्षतिपूर्ति तिरिदिने र यातना दिएबापत व्यक्तिले कुनै फौजदारी दायित्व बहन गर्नुपर्ने यातनाजस्तो अपराधमा शतप्रतिशत दण्डहीनताको स्थिति रहेको छ। यस्तै हदम्याद संशोधन नहुने हो भने बलात्कार र यातना पीडितलेसमेत पीडकउपर उजुरी गर्न र क्षतिपूर्तिको दावी गर्न सक्ने स्थिति विद्यमान कानूनी प्रावधानमा देखिँदैन। यसरी मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनालाई अपराधिकरण गर्ने, त्यसको उजुरी सुन्ने, अनुसन्धान गर्ने, कारवाही गर्नेलगायत पीडितलाई परिपूरण दिलाउनका लागि आवश्यक पर्ने कानून निर्माण नगर्ने हो भने दण्डहीनताको संस्कृति अझ मौलाउनेछ।

अदालतमा विचाराधीन कतिपय गैरन्यायिक हत्याका मुद्दालाई राजनीतिक दलहरूको निर्णयले मुद्दा फिर्ता लिने, र सबै मुद्दा सत्य आयोगले टुङ्ग्याउने विषय पनि बाहिर आएका छन्। नियमित फौजदारी

संयन्त्रलाई विस्थापित गरि अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता विपरीत मुद्दाको अनुसन्धान गर्ने, अभियोजन गर्ने र न्याय निरूपण गर्ने लगायतका न्यायिक संयन्त्रले गर्ने कामसमेत सत्य आयोगले हेर्छ भन्दै न्याय मार्ने काम गरियो भने नेपालमा न्याय सम्भव छैन भन्ने सन्देश जान सक्दछ।

सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगसम्बन्धी ऐन र यसका कामकारवाहीले राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा थुप्रै आशङ्काहरू जन्माएका छन्। सङ्क्रमणलिन न्यायका सवालमा दलहरू जिम्मेवार भएको भए अहिलेसम्म आयोगको सिफारिशमा महान्यायाधिवक्ता कार्यालयले मुद्दा चलाउन छुट्टै विशेष अदालत गठन हुने भन्ने ऐनमा भएको व्यवस्था अनुसार द्वन्द्वकालीन मुद्दा हेर्न विशेष अदालतको स्थापना भइसक्यो। आयोग र विशेष अदालतले साँगासाँगे काम गर्नुपर्ने ऐनको परिकल्पना भए पनि सो अनुसार काम हुन सकेको छैन।

ऐन संशोधन गर्न दुवै आयोगले गरेको सिफारिश सरकारले अझै कार्यान्वयन गरेको छैन। सरकार परिवर्तन गर्ने बेला आयोगको क्षेत्राधिकारलाई प्रभाव पार्ने र पीडितको न्याय पाउने अधिकार कृण्ठित हुने गरी दलहरू बीच सम्झौता हुने गरेका छन्। आयोगलाई सरकार र राजनीतिक दलहरूले उचित सहयोगसमेत गरेको पनि पाइँदैन। कुनै पनि मुद्दाको प्रभावकारी अनुसन्धान भएन भने प्रमाण जुट्दैन, प्रमाण नजुटे पीडकलाई कारवाही हुँदैन। अहिले दुवै आयोगको क्षमता र काम गर्ने शैली हेर्दा निकै कम घटनाको अनुसन्धान हुने लक्षण देखिएको छ।

आयोगहरूमा परेका उजुरीको प्रभावकारी अनुसन्धान नभएसम्म यी विषय सबैको सरोकारमा रहिरहन्छन्। घटनाको प्रकृति र कानून प्रावधानअनुसार कतिपय मुद्दामा अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्राधिकार पनि आकर्षित हुन सक्दछ। न्याय नपाएको अवस्थामा अर्को पुस्तासम्म पनि मुद्दा लडनुपर्ने हुनसक्दछ। यस्तो अवस्था आएमा पीडितको पैसा र समय बर्बाद हुने र देशमा अस्थिरता छाडिरहन्छ। गम्भीर अपराधमा संलग्न अपराधिलाई उन्मुक्ति दिँदै जाने हो भने अर्जेन्टिनामा ४०-५० वर्ष अघिका सयौं मुद्दाहरूका विषयमा अहिले आवाज उठेजस्तै नेपालमा पनि त्यस्तो

स्थिति नआउला भन्न सकिँदैन।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घले सङ्क्रमणलीन न्याय संयन्त्र र यससम्बन्धी विद्यमान कानुनी व्यवस्थालाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड र सर्वोच्च अदालतको आदेश विपरीत भन्दै यो प्रक्रियामा सामेल हुन नसक्ने जनाइसकेको छ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घका अन्य कैयौं सदस्य राष्ट्रहरू समेतले त्यो अडानको 'फलो' गरेका छन्।

नेपालका न्यायिक संयन्त्रबाट न्याय नपाएको वा न्याय दिलाउन असक्षम रहेको दावीसहित अहिले पनि संयुक्त राष्ट्रसङ्घको मानव अधिकार समितिमा नेपालका थुप्रै मुद्दाहरू उजुरी परेका छन्। संयुक्त राष्ट्रसङ्घको मानव अधिकार समितिले सोधदा नेपाल सरकारले सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रको अनुसन्धान पछि आउने सिफारिशका आधारमा ती मुद्दा टुङ्ग्याउँछौं भन्दै आएको छ। तर, सङ्क्रमणलीन न्यायिक प्रक्रियालाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घले नै मान्यता नदिएपछि यस्तो जवाफको कुनै अर्थ रहने देखिँदैन तसर्थ सरकार र राजनीतिक दलहरूले यो कुरालाई बेलैमा मनन गर्न जरुरी छ।

अर्को पक्ष भनेको राजनीतिक नेतृत्वमा पुगेका व्यक्तिविरुद्ध पनि विभिन्न न्यायिक निकायहरूमा उजुरीहरू परेका छन्। अनुसन्धानबाट निर्दोष ठहर नभएसम्म उनीहरू 'अभियुक्त' रहन्छन्। त्यो अवस्थामा अरु देशले हाम्रो देशका उच्च पदस्थ व्यक्तिको विदेश यात्रामा बन्देज लगाउन सक्छन्। आफ्नो देशमा पक्राउ गर्नुपर्ने अवस्था पनि सिर्जना हुनसक्ने भएकाले भिसा नै नदिने स्थिति पनि हुन सक्दछ। सुरक्षा निकायका पदाधिकारीमाथि लागेको आरोपको अनुसन्धान नभएको स्थितिमा शान्ति सेनामा समेत असर पर्न सक्दछ। पछिल्लो समयमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घले मानव अधिकार उल्लङ्घनको उजुरी परेको व्यक्ति, उजुरीको टुङ्गो नलागेसम्म वा अभियोगबाट सफाइ नपाएसम्म शान्ति सेनामा जान रोक लगाउने नीति पारित गरेको छ।

नेपालमा मानव अधिकार उल्लङ्घनको कुनै पनि दोषीलाई ऊ उपर लागेको आरोपको प्रभावकारी अनुसन्धान गरि कारवाहीको दायरामा ल्याइएको छैन। विगतको मल्लिक आयोग र रायमाभी आयोग जस्तै अहिलेका सत्य र बेपत्ता

आयोगका सिफारिश पनि दबाउन सकिन्छ भन्ने विश्वास सरकार र दलहरूको हुन सक्छ। तर, सरकार र राजनीतिक दलहरूले बुझ्नु पर्दछ कि यो त्यति सजिलो विषय होइन। राजनीतिक सम्झौतामा पीडितको न्याय पाउने अधिकार कृण्ठित गरियो, सबैलाई एकमुष्ट क्षमा दिइयो भने मुद्दाले अन्तर्राष्ट्रिय रूप लिने र अरु कुमार लामा प्रकरण दोहोरिन सक्छ।

द्वन्द्वकालीन अपराधका पीडितलाई न्याय दिने सवाल उठाउँदा अमूक पार्टी वा सुरक्षा सङ्गठन विरुद्धको अभियानको रूपमा बुझ्ने गरिएको छ। जुन कुरा बिल्कुलै गलत छ। सजायको भागिदार त्यही हुनुपर्छ, जसले अपराध गरेको पुष्टि हुन्छ। कानुनी प्रक्रिया अनुसार भएको अनुसन्धानले जसलाई दोषी ठहर्‍याउँछ, उसैमाथि कारवाही हुनुपर्छ। मानव अधिकार र पीडितको न्यायको सवाल कुनै व्यक्ति विशेषको विरुद्ध नभई कानुनी शासनको स्थापना र दण्डहीनताको अन्त्यको सवाल पनि भएकाले यसलाई अन्यथा बुझ्नु हुँदैन।

यति भनिरहँदा कसैउपर पनि व्यक्तिगत आग्रह, पूर्वाग्रहका आधारमा कारवाही गर्न भने मिल्दैन। तथ्य र प्रमाणका आधारमा मात्र आरोपित उपर उसले गरेको अपराधको मात्रा अनुसार सजायको भागिदार बनाइनु पर्दछ। अपराधको अनुसन्धानमा निष्पक्ष र स्वच्छ सुनुवाइको सुनिश्चितता गरिनु पर्दछ। तर पीडित, मानव अधिकारकर्मी, कानून व्यवसायीलाई धम्क्याएर वा मौन बस्न बाध्य पारेर कसैले पनि निर्दोषताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्न सक्दैन। अनुसन्धान नगरी, प्रमाण सङ्कलन नै गर्न नदिई, अभियोग लागेको व्यक्ति निर्दोष साबित हुन सक्दैन।

मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाको शीघ्र अनुसन्धान नगर्दा आरोपितलाई नै कालान्तरसम्म मुद्दाले पछ्याइरहन्छ। कतिबेला पक्राउ परिने हो भन्ने भय भइरहने भएकाले अभियुक्तहरूको आफ्नै भविष्य सुरक्षित गर्न पनि मुद्दाको शीघ्र अनुसन्धान हुन जरुरी छ।

हाम्रो देशको आयस्रोतको प्रमुख आधार भनेको वैदेशिक रोजगारीबाट प्राप्त हुने आय (विप्रेषण) नै हो भन्दा अत्युक्ति नहोला। वैदेशिक रोजगारीको आकर्षण बढ्दो छ र दैनिक सयौं युवाहरू वैदेशिक रोजगारीको लागि बाहिरिन्छन्। युवाहरू विदेशिने क्रम बढेपछि कतिपय ग्रामीण इलाकाहरूमा स्थानीय विकास निर्माण, सामाजिक र सांस्कृतिक कार्यक्रमका लागि समेत युवाको अभाव खड्किए गएको छ। राजनीतिक अस्थिरता, ज्ञान सीप र दक्षताको अभाव, रोजगारी र अवसरको अभाव, गरीबी जस्ता कुराले गर्दा आज युवाहरू विदेशिन बाध्य भएका छन्। वैदेशिक रोजगारीमा गएका युवाबाट राज्यले विप्रेषण प्राप्त गरेको छ। जसले गर्दा राज्य सञ्चालनमा आर्थिक समस्या हल गर्न नेपालजस्तो मुलुकमा धेरै हदसम्म टेवा पुगेको छ। त्यसैगरी वैदेशिक रोजगारीमा जाने युवायुवतीको घरपरिवार समेतको आर्थिकस्तर बढेको छ। आफ्ना बालबच्चाहरूलाई गुणस्तरीय शिक्षा स्वास्थ्य जस्ता कुरा प्रदान गर्न वैदेशिक रोजगारीले सहयोग पुऱ्याएको छ।

वैदेशिक रोजगारीका कतिपय सुन्दर पक्षहरू भएपनि यसको अँध्यारो पक्ष पनि धेरै नै छन्। वैदेशिक रोजगारीकै कारण कतिपय घरबार भाँडिएको सामाजिक विश्रुङ्खलता बढेको उदाहरण पनि प्रशस्त छन्। यस्तै विषयवस्तु तथा आप्रवासी कामदारका अवस्थाका बारेमा चित्रण गरिएको पुस्तक हो 'कहर'। पत्रकार जनकराज सापकोटाद्वारा लिखित पुस्तकमा आप्रवासी कामदार र तिनको परिवारको भोगाइलाई मिहीन ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ। मानिसको अधिकार संरक्षण र संबर्द्धनका लागि आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ। देशमा रोजगारीको अवसर नहुँदा दैनिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि नेपालका धेरै मानिसहरू कामका लागि विदेशिन बाध्य भएका छन्। वैदेशिक रोजगारमा गएका व्यक्तिहरूको भोगाइलाई ११ ओटा शीर्षकमा उल्लेख गरिएको छ। पुस्तकमा आर्थिक अवस्था कमजोर भई आफ्नो दैनिक जीविका चलाउन विदेश गएर कमाउनु बाहेक अरु विकल्प नदेख्ने, पत्नी, लालाबाला, बुढा भएका बाबुआमा सबैलाई चटक छोडी विदेशिएका

युवाको कथालाई पस्किएको छ। आर्थिक विपन्नताका कारण गाउँका ठूला र समाजसेवी भनिने व्यक्तिको चङ्गुलमा ३६ प्रतिशतसम्मको व्याजदरमा ऋण लिन बाध्य हुनु पर्ने, सरकारले तोकेको शुल्क भन्दा बढी शुल्क लिई ठगी गर्ने, त्यति मात्र नभई म्यान पावर कम्पनीले भनिएको भन्दा फरक कम्पनी र फरक कामको प्रकृति हुने, तलब दिए पनि भनिएको भन्दा आधा तलब दिने, कतिले त काम मात्र गराउने तर तलब नदिने समस्या भोगेका कामदारको कथा यसमा समेटिएको छ। आफू कार्यरत कम्पनीमा चित्तबुझ्दो काम नभएपछि कम्पनी छोडेर बाहिर अरु कम्पनीमा काम गर्न बाध्य भएका र त्यसका कारणले सिर्जित समस्या भोगेका पीडित आप्रवासी कामदारको भोगाइ पनि पुस्तकले समेटेको छ। मालिकको आफ्नो घरमा मात्र नभई नातेदारको घरमा समेत काम गर्न बाध्य पार्ने र विभिन्न यातना सहनुपर्ने जसको पीडा सहन नसकी जघन्य अपराध हुन जाने र मृत्युदण्डको सजाय पाएका घटना पनि पुस्तकमा उल्लेख छन्।

परिवारको गरिबी कम गर्न विदेश गएकाहरूमध्ये कति जना त शारीरिक अपाङ्गताको शिकार भई फर्कनुपर्ने अवस्था छ

भने कामका दौरान भएका दुर्घटनाका कारण लामो समयदेखि कोमामा रहेका श्रमिकहरूको अवस्था भन कहालीलाग्दो छ। कामका दौरान मृत्युवरण गरेका कामदारको शव बाकसमा आउँदा परिवारमा पर्ने पीडा र चित्कारको कथा पनि पुस्तकले कहेको छ।

पुस्तकमा आप्रवासी कामदारको परिवारलाई परेको दुःख, पीडा र ऋणको बोझको कथा मात्र नभई यसले निम्त्याएको अपराध र विकृतिको कथा पनि समेटेको छ। घरपरिवार तथा पतिको हेला सहन नसकी विदेशिएका महिला र सम्बन्धित मुलुकमा मालिकको यातना सहेर काम गरिरहेका महिलाको कथा पुस्तकमा उठाइएको छ। समयक्रमसँगै मानिस सुविधाभोगी हुने क्रम बढेकोले आफ्नो यात थलोमा दुःख नगरी विदेश जाने क्रम बढ्नुको कारण पुस्तकमा फर्त खोतल्ने जमर्को लेखकले गरेका छन्।

वैदेशिक रोजगारीका लागि युवा उमेरका मानिसहरू विदेशिएसँगै वृद्धबृद्धा, बालबालिका र महिलाको भरमा गाउँघर र व्यवहार चलेका प्रशस्त उदाहरण हाम्रो समाजमा देखिन थालेका छन्। मर्दापर्दा र खेतीपाती गर्न, हल गोश चराउनसमेत कोही नहुने, खेतवारी बाँक्नै रहेकाजस्ता विषय पनि पुस्तकले उठान गरेको छ। वैदेशिक रोजगारीको नाममा देशमा विप्रेषण बढेको भए पनि समग्र आर्थिक गतिविधि पछाडि धकेलिएका उदाहरण पुस्तकले कहेको छ।

जीवन जिउन आवश्यक वस्तुको प्राप्तीको माध्यम वैदेशिक रोजगारी मात्र होइन देशमै रहेको स्रोत साधनको उपयोग गर्न सकिए देशको समृद्धि गर्न सकिन्छ। आफ्नै देशमा श्रम गर्नुपर्छ र सो का लागि सरकारले वातावरण बनाउनेतर्फ पहलकदमी लिनु पर्छ भन्नेतर्फ पनि पुस्तकले सचेत गराउन खोजेको छ।

कहर

पृष्ठ: २३८

लेखक: जनकराज सापकोटा

प्रकाशक- We Read

प्रस्तुति : गीता माली

मान्छेको अनुदारता

कोठाभित्र निरजको प्रवेशले राजको उदारता र दयाभाव छुचल्कियो ! मानौ ऊ निरजकै प्रतीक्षामा थियो। सदाभैँ उसले असन्तुष्टि पोख्यो- 'गरिबी र अशिक्षा त छुँदैछ, त्यसमाथि वर्सेनी आउने बाढी - पहिरो र आगजनीले मानिसहरू आक्रान्त छन् ! भन्नु यसपालिको महाभूकम्पले त सर्वनाशै गर्‍यो ! न समयमा राहत - सामग्रीको व्यवस्था छ न उपचार ! हुँदाहुँदा यस्तो बेलामा जुटेको राहतमा पनि भ्रष्टाचार!' निरजले मौका छोप्यो - 'राज ! म एउटा अतिसाधारण प्रयोग गरेर तिमीलाई देखाउँछु।

श्याम कार्की

यहाँ पलडमा पलेटी मारेर बस र आँखा चिम्ल। म जे भन्छु, तिमी त्यहीअनुसार कल्पना गर्दै जाऊ तर नबोल।' राजले त्यसै गर्छ। निरजले अगाडि भन्यो, 'तिमी बाटोमा हिँडिरहेका छौ। हिँड्दै जाँदा सुन र हिराको थैलो भेट्यौ ! अलिपरवाट एउटा वृद्ध

भिखारीले यो सबै हेरिरहेको थियो। तिमीले थैलो खोलेर हेर्दै गर्दा भिखारी नजिकै आइपुग्यो र हात पसाउँ भन्यो- बाबु ! तिमी कुद्दै आएको देखेर मेरो पनि आँखा त्यहीँ पन्यो जसलाई तिमीले टिपेका थियौ ! भेटेकै त हो नि, त्यो थैलोभित्र कुनै मूल्यवान चिजहरू भए मलाई पनि आधाको आधा देउन्, यो बुढाको बाँकी जिन्दगी सुखले बित्ने थियो ! एकैछिनको मौनतापछि निरजले अगाडि भन्यो, 'ल, अब भिखारीलाई आधाको आधा सुन र हिरा देऊ।' निरजको आदेशले राज एककासि भड्कियो - 'कहाँ आधाको आधा दिन सकिन्छ... १ र २ हजार दिने हो !' राजको लोभले कल्पना भड्का गरेको देखेर निरज मुस्कुराउँदै बोल्थे - 'देख्यौ त राज ! मान्छे कल्पना र सपनामा पनि उदार हुनसक्दैन !'

कविता

समय

वर्षौं देखि
समय ! तिमी मलाई खोजिरहेछौ
म तिमीलाई नियाली रहेछु
हाम्रा गोरेटा अलग हुनुमा
म र तिमी भिन्न रहनुमा
कसैको खेल छ कि ?
तिम्रो भेल छ।
यहीँनिर एउटा अन्तर छ।

सुन !
यो अनन्त आकाश जस्तै
अर्को स्वच्छ आकाश
चाहान्छु म
छ तिमीसँग कतै
एक टुक्रा सड्लो आकाश ?

पूर्वाको निश्चल जीवन जस्तै
एक मुठी खुसी, खोजिरहेछु
छ सन्दुकमा साँचेको
एक फाँको मीठो मुस्कान ?
पूर्वजले हस्तान्तरण गरेका
बेदका अमर ऋचा जस्तै
युगले निर्माण गरेका
प्रेमको फराकिलो आँगन सम्भ्ररहेछु
छ, कतै एक हरफ त्यो अनुच्छेद ?

आत्माराम शर्मा पुडासैनी

गद्दी आरोहणको माला
किलामा टाँगेर
कपटी माताको
कटुवचन स्वीकार्ने
उही रामको कथा जस्तै
एक धर्सो महानता खोजिरहेछु
छ तिमीसँग त्यो गाथा ?

शुद्धोदनको प्रिय वचन
अस्वीकार गर्दै
लुसुक्क गद्दी त्याग गर्ने
बुद्धको ज्ञानी मन जस्तै
एक अन्जुली शान्तिको सन्देश
उबाउन चाहान्छु म
छ तिमीसँग त्यो घैला ?

हो ! ठीक !
यही अन्तर छ समय !
तिमी र ममा यही भेद छ।

चावहिल, काठमाडौं

मानव अधिकार र सामाजिक न्यायसँग
सम्बन्धित विविध विषयवस्तुहरू समेटेर
तयार गर्ने गरिएको

मानवअधिकार शिक्षा कार्यक्रम

रेडियो नेपालको मिडियम वेभ प्रसारण र रेडियो
नेपालका आफ्नै एफएम स्टेशनहरू ९८, १०० र
१०३ मेगाहर्ज (२१ ओटा) बाट आइतबार बिहान
८:१५ बजे प्रसारण हुन्छ।

त्यसैगरी यो कार्यक्रम कार्यक्रम प्रसारणकै
समयमा रेडियो नेपालको वेबसाइट
www.radionepal.gov.np बाट र
आफूले चाहेका बेला
www.insec.org.np,
www.inseconline.org,
www.nepalmediaonline.com लग अन
गरी सुन्न र डाउनलोड गर्न सक्नुहुन्छ।

मानव अधिकार, मानवीय कानून भन्ने विषय कुनै एउटा राष्ट्रको सीमा क्षेत्रभिन्न सीमित छैन

सूर्यकिरण गुरुङ, सत्य निरूपण तथा

मेलमिलाप आयोगका अध्यक्ष हुनुहुन्छ। दश वर्ष लामो सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएको मानवीय तथा भौतिक क्षतिको विवरण सङ्कलन गरी कारबाहीको सिफारिश गर्न २०७१ चैत महिनामा आयोगको गठन भएको हो। सशस्त्र द्वन्द्वबाट पीडित भएकाहरूको उजुरी सङ्कलनका लागि आयोगले २०७३ वैशाख ५ गतेदेखि ०७३ साउन २ गतेसम्म निवेदन आह्वान गरेको थियो। प्राप्त उजुरीहरू उपर छानबिन, अनुसन्धान र सिफारिस गर्ने आयोगले जनाएको छ। यसै विषयको सेरोफेरोमा प्राचीका लागि रमेशप्रसाद तिमल्सिनाले गुरुङसँग गर्नुभएको कुराकानीको सम्पादित अंशः

दुई वर्षका लागि गठन भएको आयोगसँग मात्र ६ महिना बाँकी छ। यो अवधिमा आयोगले के गर्छ ?

उजुरी लिने अवधि सकिएलगत्तै प्रारम्भिक अनुसन्धान गर्छौं अनि त्यसपछि विस्तृत अनुसन्धानको थालनी गर्छौं।

६ महिनाको अवधिमा प्राप्त उजुरीमाथि अनुसन्धान सकेर पीडितलाई न्याय दिन सक्नुहुन्छ ?

आयोगको आवश्यकता अनुसार नेपाल सरकारले स्रोत र साधन उपलब्ध गराएको खण्डमा तोकिएका काम सम्पन्न गर्नसक्ने अवस्था रहन्छ। साधन र स्रोत प्राप्त भएन भने लम्बिनसक्ने अवस्था रहन्छ।

ऐन संशोधनको कुरा आएको छ। कस्तो खालको संशोधनको आवश्यकता हो ?

सर्वोच्च अदालतले आफ्नो फैसलामा केही निर्देशनहरू दिएको छ। त्यसलाई समावेश गरियोस् भन्ने आयोगको भनाइ हो। यातनासम्बन्धी क्षेत्राधिकार यो आयोगलाई प्राप्त छ। तर, यातनालाई अपराधीकरण गर्ने कानून छैन। बलात्कार र यौनजन्य हिंसा यो आयोगको छानबिनको दायरा भित्र पर्दछ।

यसको क्षेत्राधिकार भित्र पर्दछ। बलात्कारका घटनाका लागि मुलुकी ऐनले तोकेको हद म्याद ३५ दिन हो। सर्वोच्चले त्यसलाई व्याख्या गरेर ६ महिना पुऱ्याएको छ। र, आयोग नै शान्ति सम्झौता पछि भण्डै भण्डै पौने नौ वर्षपछि गठन भएकाले हद म्यादको समस्या छ। त्यो पनि हामीले समाधान गर्नुपर्छ भनेका छौं। अर्थात् द्वन्द्वकालीन समयमा भएका त्यस्ता घटनाका सम्बन्धमा हद म्याद हुनु हुँदैन भनेका छौं। आयोगले न्यायिक उपचारका लागि सिफारिस गरेको खण्डमा विशेष अदालतले चाहिँ ती कुराहरू हेर्ने व्यवस्था ऐनले गरेको छ। तर, विशेष अदालत गठन गर्ने हो वा विद्यमान विशेष अदालतको क्षेत्राधिकार विस्तार गर्ने हो त्यसको स्पष्टता गर्न पनि भनेका छौं। गम्भीर अपराध भन्ने शब्द ऐनमा प्रयोग भएको छ। व्याख्या गरिएको छैन। के भन्न खोजिएको हो व्याख्या गरिदिनुहोस् भनेर भनेका छौं।

पीडितहरूले आयोगप्रति अविश्वास प्रकट गरिरहेका छन्। उनीहरूलाई कसरी विश्वासमा लिनुहुन्छ ?

निश्चय पनि शङ्काको वातावरण छ। जतिखेर आयोग गठन भएको थियो

विल्कुलै विश्वास थिएन। हामीले जिल्ला जिल्लामा गएर द्वन्द्वपीडितसँग भेट्यौं। आयोगको क्षेत्राधिकारका बारेमा उहाँहरूसँग कुराकानी गर्थौं। आयोगले दिन सक्ने उपचार र गर्न सक्ने सिफारिसका बारेमा उहाँहरूसँग कुराकानी गर्थौं। आयोगलाई प्राप्त अधिकारका बारेमा कुरा गर्थौं। यति धेरै कुराकानी गरिसकेपछि वातावरणमा धेरै सुधार आएको छ। पूर्ण रूपमा शङ्का निवारण भएको छ भनेर म भन्दैन। अधिकतम मात्रामा चाहिँ शङ्का निवारण भएको छ। जुनप्रकारले आयोगमा उजुरी परेको छ यसले पनि शङ्का निवारण हुँदै आएको तथ्यलाई प्रमाणित गर्दछ।

उजुरीको सङ्ख्या हेरेर पीडितले विश्वास गरे भन्दै हुनुहुन्छ ?

निश्चय पनि विश्वास नभएको भए सायद उहाँहरूले उजुरी दिनु हुन्थेन होला। यो आयोगले हाम्रा लागि केही गर्दै गर्दैन भन्ने भए त किन उजुरी हाल्नुहुन्थ्यो ? किन दुःख गर्नुहुन्थ्यो ? कतिपय ठाउँमा त उहाँहरू २/३ दिन हिँडेर आएर उजुरी दिनु भएको छ। कतिपय पीडितहरू चाहिँ स्थानीय शान्ति समितिलाई समेत विश्वास नगरेर केन्द्रमा

आएर उजुरी दिनुभएको छ। समय र स्रोत खर्च गरेर यसरी उजुरी दिनु भनेको त आयोगप्रतिको विश्वासले नै हो नि !

पीडितलाई खोज्दै जानुपर्नेमा आयोगलाई नै खोज्दै पीडित आउँदा उनीहरू भन्नु पीडित हुँदैनन् ?

पीडितहरू सङ्ख्यात्मक रूपमा बढी छन्, गम्भीर प्रकृतिको घटना छ भने म स्वयम् पुगेको छु। सुरक्षाको समस्या छ भने पनि हामीले थलोमै पुगेर उजुरी लिएका छौं। हाम्रा सदस्यहरू, कर्मचारी र शान्ति समितिका सचिवहरू पीडितलाई भेटेर उजुरी लिएका थुप्रै उदाहरण छन्। दुईतर्फी नै भएको छ। पीडित आयोगसमक्ष आएका छन् र आयोग पनि पीडित समक्ष पुगेकै छ।

कसलाई र किन उजुरी गरिएको जस्ता विषय सार्वजनिक हुँदा गोपनीयता कायम हुन्छ भनिएको कुरा कहाँ गयो ?

पीडितद्वारा नै यस्तो विषय सार्वजनिक गरिएको छ। उजुरी दिने र सार्वजनिक गर्ने गरेको पाइएको छ। हामीले हाम्रा कर्मचारी र शान्ति समितिका सचिवहरूलाई कति दर्ता भयो र कति फारम वितरण भयो सङ्ख्या मात्र उपलब्ध गराउनु होला भनेका हौं। वहाँहरूले पनि त्यहीअनुसार गर्नुभएको छ।

आयोगप्रति विश्वास नगरेर उजुरी नदिएका तर गम्भीर प्रकृतिका घटनाहरूका बारेमा यहाँहरूले के गर्नुहुन्छ ?

कुनै विषयवस्तु उजुरीबाट आएन तर आयोगको ध्यानाकर्षण भयो भने त्यसको गाम्भीर्यता हेरेर आयोगले क्षेत्राधिकार ग्रहण गर्न सक्ने व्यवस्था छ। र, आगामी दिनमा आयोगमा त्यस्ता घटनाहरूको जानकारी भए निश्चय पनि हामी अनुसन्धानको दायरामा ल्याउँछौं।

बेलाबेलामा राजनीतिक तहमा शान्ति प्रक्रियाका विषयमा भएका सहमतिले यो आयोगको कामप्रति कस्तो असर पर्छ ?

राजनीतिक दलहरूले गर्ने भनेकै राजनीतिक सहमति हो। त्यसको बारेमा आयोगलाई कुनै सरोकार रहँदैन। जबसम्म आयोगलाई दिएको क्षेत्राधिकार ऐनमा दिइएको छ त्यसलाई कटौती गर्ने कार्य हुँदैन तबसम्म आयोगलाई कुनै सरोकार हुँदैन। र, आयोग स्पष्ट छ कि २०७२ पुस १ गते निर्णय गरेर ऐनमा के के कुरा संशोधन चाहिएको छ हामीले निर्णय गरेर नेपाल

आयोगले गम्भीर प्रकृतिका मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूको छानबिन गर्ने हो। र, दोषीलाई कारवाहीको दायरामा ल्याउने हो। मानव अधिकार, मानवीय कानुन भन्ने विषय कुनै एउटा राष्ट्रको सीमा क्षेत्रभित्र सीमित छैन। यो विषय अन्तर्राष्ट्रियकरण भइसक्यो। भोलिका दिनमा नेपाल सरकारले आयोगले गरेको सिफारिसलाई प्रभावकारी कार्यान्वयनमा ल्याउँदैन भने अन्य राष्ट्रले कार्यान्वयनमा ल्याउनेछन्। त्यो स्थिति आउनु भनेको दुःखद् विषय हो।

सरकारलाई उपलब्ध गराएका छौं। व्यवस्थापिक संसदलाई उपलब्ध गराइसकेका छौं। हामीले पेश गरेको विषयवस्तुको 'स्पिरिट'मा रहेर सहमति गर्नुस्, निर्णय गर्नुस् भन्ने नै हो।

आमामाफीका बारेमा सर्वोच्च अदालत, अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय, मानव अधिकारकर्मी र आम द्वन्द्वपीडित विरोध गरिरहेका छन्। विस्तृत शान्ति सम्झौता गर्नेमध्येका केही राजनीतिक दल माफीको पक्षमा वकालत गरिरहेका छन्। कसको कुरालाई हेर्नुहुन्छ, सुन्नुहुन्छ ?

हामी कसैलाई पनि हेर्दैनौं। हामीले हेर्ने भनेको विस्तृत शान्ति सम्झौताको प्रावधान हो। किनभने आयोग विस्तृत शान्ति सम्झौताबाट उत्पत्ति भएको हो। तसर्थ यो आयोगको मुख्य जिम्मेवारी भनेको शान्ति

प्रक्रियालाई निश्चित टुङ्गोमा पुऱ्याउनु हो। द्वन्द्वको दौरानमा जो पीडित भए ती नेपाली नागरिक हुन्। कुनै पनि जिम्मेवार राज्य, सरकारको दायित्व आफ्ना नागरिकको चाहना के छ ? त्यसलाई सम्बोधन गर्नुपर्छ। तेस्रो भनेको नेपाल एउटा सार्वभौम राष्ट्र भएको हुनाले विभिन्न मानव अधिकारसम्बन्धी र मानवीय कानुनमा हस्ताक्षर गरिसकेको छ। राज्यले त्यसलाई कार्यान्वयन गर्नु पर्छ। आममाफी वा मेलमिलाप गराउने कुरा अहिले हामीलाई ऐनले प्रदान गरेको छैन। जुन कुरा गर्न हामीलाई अधिकार नै छैन हामीले त्यसलाई कसरी प्रयोग गर्न सक्छौं ? हामी गर्दैनौं।

भनेपछि आरोपितहरू त्यति सजिलै उम्कन सक्दैनन्। जति आशङ्का गरिएको छ।

निश्चय पनि उजुरी पऱ्यो। त्यसको आधार, कारण र प्रमाण पुग्यो भने तिनलाई कानुनको दायरामा आयोगले ल्याउने छ।

६० हजारको हाराहारीमा उजुरी पऱ्या छन्, न्याय दिने त एकमुष्ट होला नि !

आयोगप्रति जस-जसले विश्वास गरेर उजुरी दिनुभएको छ एकएक गरेर न्याय दिने प्रयास रहन्छ। हामीलाई पर्याप्त साधन र स्रोतको व्यवस्था सरकारले प्रदान गरेको खण्डमा एकएक गरेर न्याय दिन सात महिनाको अवधि काफी छ।

तपाईंहरूले गर्नुभएको सिफारिस सरकारले कार्यान्वयन गर्छ भन्ने केही आधार छन् ?

यो आयोगले गम्भीर प्रकृतिका मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूको छानबिन गर्ने हो। र, दोषीलाई कारवाहीको दायरामा ल्याउने हो। मानव अधिकार, मानवीय कानुन भन्ने विषय कुनै एउटा राष्ट्रको सीमा क्षेत्रभित्र सीमित छैन। यो विषय अन्तर्राष्ट्रियकरण भइसक्यो। भोलिका दिनमा नेपाल सरकारले आयोगले गरेको सिफारिसलाई प्रभावकारी कार्यान्वयनमा ल्याउँदैन भने अन्य राष्ट्रले कार्यान्वयनमा ल्याउनेछन्। त्यो स्थिति आउनु भनेको दुःखद् विषय हो। एउटा घटना त भइसकेको छ। (नेपाली सेनाका कर्णेल कुमार लामा बेलायतमा गिरफ्तार भएका छन्) त्यसलाई उदाहरणको रूपमा लिँदै गम्भीरतापूर्वक पाठ सिक्नु पर्छ।

इन्सेकका केही प्रकाशनहरू

www.inseconline.org

नेपालको पहिलो मानवअधिकार अनलाइन पोर्टल

 INSECOnline
HUMAN RIGHTS...A WINDOW TO NEPAL

हाम्रो बारे | सल्लाह सुझाव | सम्पर्क |

मङ्गलबार, भदौ ७, २०७३

[↑](#) [इन्सेक गतिविधि](#) [फिचर](#) [विचार मञ्च](#) [अन्तर्वार्ता](#) [जनमत](#) [मानवअधिकार प्रतिवेदन](#) [विश्लेषण](#) [माइन् प्रतिवेदन](#)

छोराको हत्यामा संलग्न दोषीलाई कारबाहीको माग गर्दै साउन २७ गतेदेखि छैटौं पटक आमरण अनसनमा बसेकी गङ्गामाया अधिकारी पत्रकारहरूसँग कुराकानी गर्दै । फोटो: विवेक दुङ्गना

Show/Hide Caption

मुख्य समाचार

अछाममा १५ हजार मेट्रिकटन खाद्यान्न अभाव
अछाम । ०७३ भदौ ७ गते

बालविवाह घटनाका आरोपित गिरफ्तार
कालिकोट । ०७३ भदौ ७ गते

बुहारीको हत्या गरेको आरोपमा ससुराविरुद्ध उजुरी
सन्ध्यापाल्कोट । ०७३ भदौ ६ गते

सीमाङ्कनको विरोधमा भएको आन्दोलनमा ज्यान गुमाएका
कुँवरको प्रथम स्मृति दिवस
जुम्ला । ०७३ भदौ ६ गते

दुई सन्तानलाई विष खुवाएर हत्या गरी आमाद्वारा आत्महत्या
कञ्चनपुर । ०७३ भदौ ६ गते

आन्दोलन तथा झडपमा मृत्यु भएकाहरूको सूची

द्वन्द्वपीडित पार्श्वचित्र
Conflict Victims' Profile

समाचार

अछाममा १५ हजार मेट्रिकटन खाद्यान्न अभाव

लामो खडेरीका कारण गएको आर्थिक वर्षको अन्नबाली उत्पादनमा कमी आएपछि अछाम जिल्लामा १५ हजार भन्दा बढी प्रशोधित खाद्यान्न अभाव रहेको र यसवर्षअघिल्लो आर्थिक वर्ष०७२/७३ भन्दा दोब्बर खाद्यान्न अभाव देखिएको जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, अछामले जनाएको छ । खाद्यान्नको अभावसँगै अन्य जिल्लाबाट खाद्यान्न ढुवानी हुन नसक्दा आर्थिकस्तर कमजोर र पहुँच नपु...

नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषामा

मानवअधिकारसम्बन्धी विविध सामग्रीहरू समेटिएको यस वेबसाइटमार्फत
देशको मानवअधिकार स्थितिको जानकारी लिनुहोस् ।

/inseconline

/inseconline

/INSECnepal